

STUDII ȘI ARTICOLE

Pomenirile celor adormiți în cadrul Liturghiei Euharistice. Text și context

Petru PRUTEANU*

Abstract: *The commemoration of the deceased in the Eucharist. Text and Context.* The Byzantine Liturgy has several moments for the commemoration of the dead but, paradoxically, those meant to be made in the hearing of all are considered secondary, whilst those made in silence – during the Prothesis and the Anaphora (even if in some periods the Anaphora was recited aloud) – are understood of primary importance. It is a fact that the nominal commemorations made in the received tradition during the Prothesis (Proskomide) are originated inclusively from the transition of the deaconal diptychs of the Anaphora where only some remnants of the ancient diptychs and intercessions of the priest are still present. These unheard and ignored intercessions (even because of the singing of the Axion), were in the past the core of the ancient prayers for the living and the dead. In this paper, the author selects and analyzes the primary eucharistic texts referring to this matter, discussing the context in which each local liturgical tradition understood and practiced the eucharistic prayer for the deceased.

Keywords: *Anaphora, commemorations, defuncts, diptychs, Eucharistic prayer, intercession, Prothesis.*

1. Introducere

Pomenirea generală și/sau nominală a celor adormiți în cadrul cultului liturgic reprezintă o tradiție creștină genuină. În

* Doctor în Teologie al Academiei Duhovnicești din Kiev; profesor de Liturgică la Centrul Ortodox de Studii și Cercetare „Dumitru Stăniloae” din Paris.

primele două-trei secole aceste pomeniri erau legate, de obicei, de comemorările anuale ale unor martiri sau personalități bisericești, dar foarte curând au devenit o practică comună pentru toți creștinii „adormiți întru dreapta credință” și „întru nădejdea învierii și a vieții veșnice”¹. Aceste pomeniri erau făcute atât la înmormântarea creștinilor, cât și la diferite perioade după aceasta: 7/9 zile², 30/40 de zile³, iar apoi în fiecare an la *dies natalis*⁴. Abia după libertatea

¹ Este important să subliniem că rugăciunile Bisericii pentru cei adormiți au fost condiționate tot timpul de această credință și nădejde, iar formulele de mai sus au devenit clasice pentru cultul bizantin (vezi Elena VELKOVSKA, „Funeral Rites According to the Byzantine Liturgical Sources”, în *Dumbarton Oaks Papers*, 55/2001, pp. 21-51). Spre sfârșitul sec. IV, *Constituțiile Apostolice* (cartea VIII, §XLIII – „Că necredincioșilor care au murit nu le folosesc la nimic pomenirile”) atenționează: „Acestea [adică cele despre pomeniri din §XLI-XLII; n.n.] le spunem însă despre cei dreptcredincioși; căci pentru necredincios, chiar de ai da săracilor cele ale lumii, nu-i va fi de nici un folos. Pentru că dacă pe când era în viață L-a avut dușman pe Dumnezeu, este evident că-L va avea tot așa și după ce s-a mutat de aici, «căci nu este nedreptate la El» [In. 7, 18]. «Căci drept este Domnul și a iubit dreptatea» [Ps. 10, 7]. Și: «Iată omul și lucrul său» [Is. 62, 11]” (cf. *COI*, p. 766). Aceasta nu înseamnă o lipsă de nădejde pentru mântuirea celor păcătoși (pentru care ne putem ruga în afara Liturghiei), și nici nu contrazice întâmplarea din Viața Sf. Macarie Egipteanul, care a vorbit cu sufletul unui păgân despre mângâierea (nu mântuirea!) ce o au cei din iad ca urmare a rugăciunilor creștinilor (cf. SFÎNTUL MACARIE EGIPTEANUL, *Scrieri. Omilii duhovnicești*, trad. Constantin Cornițescu, introd. N. Chițescu, col. „Părinți și scriitori bisericești”, 34, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992, p. 65).

² Spre sfârșitul sec. IV Sinesiu de Cirene ne dă mărturie despre tradiția occidentală când în a 7-a zi (nu în a 9-a, cum prevăd în aceeași perioadă *Constituțiile Apostolice* în Răsărit), să se facă pomenire pentru cel adormit și să se ofere o masă pentru nevoiași (cf. *Epistola III, apud AL*, §2704, p. 768). Până astăzi romano-catolicii fac pomenire la 3, 7 și 30 de zile.

³ Despre pomenirea în a 30-a zi (nu a 40-a) scrie și Sf. Efreem Sirul în Testamentul său: „Veniți, frații mei, întăriți-mă, căci a slăbit foarte duhul meu. Purtați-mă în psalmi și în rugăciunile voastre, [și] încredințați-mă că veți aduce jertfă după obicei și pentru slăbiciunea mea. Și când se [va împlini] a treizecea [zi], săvârșiți pomenirea mea, căci cei morți se folosesc prin jertfele de pomenire aduse de sfinții cei vii” (*Beati Ephraem Testamentum*, 413,13-415,11, *apud* EUSTRAȚIE DIN CONSTANTINOPOL, *Despre starea sufletelor după moarte*, Iași, Edit. Doxologia, 2019, pp. 198-200).

dată creștinilor în anul 313, cultul martirilor și rânduielele funerare ale creștinilor au început să se dezvolte în mod liber, iar ziua specifică pentru pomenirea săptămânală a martirilor și a celor adormiți a devenit sâmbăta⁵.

Deja prin sec. VIII-IX, existau câteva sâmbete speciale dedicate pomenirii morților (*τὰ ψυχოსάββατα*), iar două dintre acestea – Sâmbetele dinaintea Duminicii Lăsatului sec de Carne și a Cincizecimii⁶, numite generic „ale tuturor părinților și fraților de la începutul veacurilor: de la Adam până astăzi”⁷. – sunt considerate cele mai importante. Lor se adaugă și sâmbetele a doua, a treia și a patra din Postul Mare, „Paștele blajinilor”, „Ziua eroilor” și „Sâmbăta Sf. Dimitrie”, dar toate acestea, spre deosebire de cele două sâmbete amintite mai sus, nu au slujbe dedicate exclusiv morților, ci, conform Tipicului, pomenirea celor adormiți se adaugă ca element secundar slujbei principale a zilei (din Triod, Penticostar sau Minei)⁸.

Prin sec. IV-V pomenirile celor adormiți încă aveau forme spontane și improvizate, legate într-o formă sau alta de Liturghia euharistică (care implică slujirea sacerdotală), dar se dezvoltau și în cadrul altor slujbe zilnice. Cu timpul, comemorările „extra-euharistice” au căpătat locuri stabile în Ceaslov: la sfârșitul

⁴ În *Constituțiile Apostolice* (VIII, XLII) se spune: „Să se celebreze cea de-a treia zi a celor adormiți în psalmi și rugăciuni din pricina Celui ce S-a sculat a treia zi, a noua zi spre aducerea-aminte a celor ce au rămas și a celor adormiți, a treizecea zi după exemplul vechi, căci așa l-a jelit pe Moise poporul (*Dt.* 34, 8) și împlinirea unui an spre pomenirea lui. Și să se dea din averile lui săracilor în amintirea lui.” (*apud COI*, p. 766).

⁵ Părintele Macarie Simonopetrul, făcând apel la tradiția patristică, leagă acest lucru de teologia Sâmbetei celei Mari, când Hristos a coborât la iad pentru a vesti celor adormiți învierea și mântuirea; *TEX*, p. 297. Până astăzi, fiecare zi de sâmbăta are în Octoih stihiri și tropare (la Canonul Utreniei) pentru cei adormiți, dar acestea nu sunt elementele principale ale slujbei de sâmbăta și se pun doar atunci când nu este perioada unui Praznic, iar slujba din Minei are un singur Canon la Utrenie.

⁶ SAHAROV, cap. II, p. 29. Vezi și Miguel ARRANZ, „Les prières de la Gonyklisia ou de la Génuflexion du jour de la Pentecôte dans l’ancien Euchologe byzantine”, în *OCP*, 48/1982, pp. 92-123.

⁷ *TEX*, pp. 297-300. Vezi și nota 50 de la p. 498.

⁸ SAHAROV, cap. II, pp. 31-32.

Miezonopticii (de luni până sâmbătă, nu și duminica) – printr-un oficiu mai extins, dar și în cadrul Pavecerniței și al Obedniței – prin conducacul „Cu sfinții odihnește, Hristoase...”⁹.

Cu toate acestea, cadrul prin excelență de pomenire a celor adormiți rămâne Liturghia euharistică, chiar dacă locul și forma acestor pomeniri a suferit mai multe schimbări de-a lungul timpului¹⁰. În rânduiala actuală a Liturghiei bizantine¹¹ există următoarele momente în care trebuie sau putem pomeni pe cei adormiți (nominal sau general):

a) pomenirile generale și nominale la proscomidie/prothesis¹²;

b) pomenirea generală în cadrul ecteniei: *Ἐπι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν μακαρίων καὶ ἀειμνήστων (ἀοιδίμων) κτιτόρων τῆς ἁγίας ἐκκλησίας ταύτης καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν προαναπαυσσάμενων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν, τῶν ἐνθάδε [εὐσεβῶς]¹³ κειμένων καὶ*

⁹ *Ibidem*, p. 42.

¹⁰ Singurele studii care ating acest subiect, dar fără a analiza textele liturgice din diferite tradiții locale, sunt: Vasileios MARINIS, *Death and the Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, New York, Cambridge University Press, 2017, în special cap. VII, pp. 93-106; și Cyril KENNEDY, „The Divine Liturgy and the Byzantine Funeral: History and Contemporary Practice”, în *Liturgy*, 33.1/2017, pp. 26-33. Câteva aspecte privind vechile liturghii occidentale la: Joseph NTEDIKA, *L'évocation de l'au-delà dans la prière pour les morts. Étude de patristique et de liturgie latines (IVe-VIIIe s.)*, Louvain-Paris, Publications de l'université de Lovanium Kinshasa 1971, pp. 88-103.

¹¹ În varianta greacă a IAC, pe lângă pomenirile-mijlociri din anafora, există și alte trei pomeniri ale celor adormiți: în rugăciunea-binecuvântare de după Intrarea Mică, în rugăciunea de după Intrarea Mare și în Ectenia Mare de dinainte de anafora. Întrucât primele două momente lipsesc din versiunea siriacă și georgiană a formularului, se consideră că acestea ar fi interpolări târzii, iar singurul loc extra-anaforal de pomenire al celor adormiți ar fi Ectenia Mare.

¹² Pentru corectitudine vom numi ritualul de pregătire al darurilor euharistice: „prothesis” și nu „proscomidie” întrucât acest al doilea termen (folosit de slavi și români pentru prothesis) poate însemna și „punerea-înainte” a Darurilor (după Intrarea Mare), dar și anaforaua euharistică sau chiar întreaga Liturghie (vezi Михаил ЖЕЛТОВ „Проскомидия”, în *Православная Энциклопедия*, vol. 58, p. 419). Problema pomenirilor la prothesis va fi dezvoltată în ultimul capitol al acestui studiu.

¹³ Cuvântul din paranteză a fost adăugat în mss. și tipărituri începând cu sec. XVI, neîntâlnindu-se anterior; ΣΣΘΛ, pp. 129-130.

ἀπανταχοῦ ὀρθοδοξῶν // Traducerea românească un pic diferită:
„Încă ne rugăm pentru fericirii și pururea pomeniții ctitori ai sfânt
locașului acestuia și pentru toți cei mai dinainte adormiți părinți și
frați ai noștri ortodocși [creștini], care odihnesc aici și
pretutindeni”¹⁴.

c) după ectenia obișnuită, o ectenie specială pentru adormiți
cu rugăciunea „Dumnezeul duhurilor...”¹⁵, care se regăsește doar în
Liturghierele slavo-ruse (începând cu sec. XV)¹⁶ și în cele
românești (începând cu sfârșitul sec. XVII-XVIII)¹⁷;

d) pomenirile de la Intrarea Mare, care încep să se dezvolte

¹⁴ Această cerere se întâlnește identic și în rânduiala Vecerniei și a Utreniei și, de obicei, apare pe la mijlocul ecteniei, după cererile pentru clerici. Se pare că această poziționare a cererii se datorează faptului că cei mai mulți „ctitori” pomeniți erau din familiile regale sau senatoriale, iar Biserica, având structură ierarhică, îi pomenea pe ctitori (de regulă, aparținători ai înaltei clase sociale) în fruntea tuturor laicilor (fără să se țină seama de faptul că unii sunt deja morți, iar alții încă vii). Logic însă, această cerere ar trebui să încheie ectenia (așa cum avem în mod corect la sfârșitul Miezonocticii sau Pavcerniței Mari), așa pe care am și implementat-o în *LM*, pp. 14, 78.

¹⁵ Pentru câteva studii despre această veche rugăciune a se vedea Nicolae PREDĂ Nicolae PREDĂ, „The prayer «God of the spirits» a brief historical and liturgical analysis”, în *Ephemerides Liturgiae*, 132/2018, p. 220-232; „The prayer «God of the spirits» - short textual analysis”, în *Icoana Credinței*, 4/2018, p. 48-62; „The prayer «God of the spirits» (an expression that disappeared from liturgical structures: «in Abraham’s, Isaac’s and Jacob’s bosoms)”, în *International Journal of Theology, Philosophy and Science*, 1/2017, p. 36-44.

¹⁶ Inițial această ectenie apărea cu indicația de a înlocui în zilele de sâmbătă ectenia obișnuită, iar mai târziu s-a adăugat acesteia, dar tot numai pentru zilele de sâmbătă. Detalii: Михаил ЖЕЛТОВ, „Чин Божественной Литургии в древнейших (XI-XIV вв.) славянских рукописей”, în *Богословские труды*, 41/2007, p. 278.

¹⁷ Primele traduceri românești (Dosoftei – Iași, 1679 și Antim Ivireanul – Târgoviște, 1706/1713) încă nu conțin această ectenie pentru cei adormiți în cadrul Liturghiei. Ectenia nu se întâlnește nici în ms. slavon de la Sucevița (anul 1607), ceea ce arată că nici Liturghierele slavonești nu o conțineau cu regularitate. Prima apariție a ecteniei în spațiul românesc este în Liturghierul slavo-român de la București (a. 1680) cu precizarea condițională „De va fi Prinso sau Liturghie pentru cei morți” (f. 31^v), apoi, cu aceeași mențiune, în *Rânduiala Diaconstvelor* de la Bălgrad (a. 1687) (f. 5^r). Deja în Liturghierele de la Iași (a. 1759) (f. 54^r) și Râmnic (a. 1767) (f. 56^r) apare mențiunea „Iar când va fi pomenirea pentru cei morți”.

începând cu sec. XII-XIII. Inițial acestea erau doar pentru cei vii, iar cele pentru adormiți, deși se mai practică în forme improvizate și la greci (ca o singură cerere), sunt fixate oficial doar în Liturghierul românesc (cu patru-cinci cereri)¹⁸, nefiind întâlnite la ruși¹⁹;

e) cererea de mijlocire (*intercessio*) de după epicleză, precedată sau succedată de dipticele diaconale;

f) pomenirile la binecuvântarea colivei pentru cei adormiți (încadrată sau nu în rânduiala Trisaghionului/Litiei pentru cei adormiți)²⁰, ce se face după „Rugăciunea din spatele amvonului”.

Analizând vechile izvoare liturgice, observăm că cele mai vechi și mai importante pomeniri, atât pentru adormiți, cât și pentru vii, erau cele din cadrul anaforalei, adică mijlocirile preotului și dipticele diaconale, iar toate celelalte pomeniri din cadrul Liturghiei sunt mult mai noi, unele dintre ele (*c*, *d* și *f*) rămânând până astăzi simple tradiții locale sau comemorări opționale. Prin urmare, studiul nostru se va limita la vechile pomeniri generale și nominale din cadrul anaforalei (sec. IV-XII), după care vom analiza și migrația acestor pomeniri spre prothesis, precum și dezvoltarea rânduiei și a interpretărilor legate de acest rit (sec. XI-XIV).

2. Importanța pomenirii celor adormiți la Liturghia euharistică

Practica liturgică a pomenirii celor adormiți la Liturghie este consemnată și confirmată de numeroase mărturii patristice din Răsărit și Apus în care, nu doar se menționează faptul istoric al pomenirilor, ci se aduc și argumente teologice privind folosul și necesitatea acestora. Printre părinții care fac referiri directe sau indirecte la rugăciunea

¹⁸ *Liturghier*, pp. 163-164.

¹⁹ Detalii: *LOIA*, pp. 116-117.

²⁰ Despre istoria și structura acestei rânduiei a se vedea la Nicolae PREDĂ, „Trisaghionul pentru cei morți (analiză istorico-liturgică)”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 1/2015, pp. 238-257; „«Litia mică pentru cei morți» – rânduială (un alt formular «inedit» al Abației din Grottaferrata)”, în *Ortodoxia* 2/2019, pp. 82-91; „«Litia mică pentru cei morți» (rânduială de tip palestinian)”, în *Ortodoxia* 3/2019, pp. 93-111.

euharistică pentru cei adormiți enumerăm în special pe Ignatie Teoforul, Ciprian al Cartaginei, Serapion de Thmuis, Efreim Sirul, Chiril al Ierusalimului, Epifanie de Salamina, Ioan Hrisostom²¹, Teodor de Mopsuestia, Sinesiu de Cirene, Papa Inocențiu I, Fericitul Ieronim, Fericitul Augustin, Pseudo-Dionisie Areopagitul, Grigorie de Tours, Iacov de Sarug, Balai Horepiscopul, Narsai, Gavriil de Basra, Eustratie din Constantinopol²², Grigore Dialogul, Anastasie Sinaitul ș.a.²³ Pentru a înțelege cugetul Bisericii primare cu privire la sensul și importanța pomenirii celor adormiți în cadrul anaforalei și, în special, în fața jertfei euharistice²⁴, vom reda două dintre cele mai relevante texte patristice la acest subiect.

a) *Cateheza a V-a Mistagogică a Sf. Chiril al Ierusalimului* (§ 8-10):

„După săvârșirea jertfei duhovnicești, slujba cea fără de sânge, rugăm, asupra acestei jertfe de ispășire, pe Dumnezeu: pentru pacea de obște a Bisericilor, pentru buna rânduială a lumii, pentru conducători, pentru ostași și cei care ne ajută în lupte, pentru cei bolnavi, pentru cei care se trudesc, și, în general, ne rugăm și aducem această jertfă pentru toți care au nevoie de ajutor. Apoi facem pomenire și de cei mai înainte adormiți, mai întâi de patriarhi, de profeți, de apostoli, de mucenici, pentru ca Dumnezeu, prin rugăciunile și mijlocirile lor, să primească cererea noastră; apoi ne rugăm și pentru cei mai înainte adormiți sfinți părinți și episcopi și, scurt vorbind, pentru toți cei adormiți înainte de noi. Credem că vor dobândi

²¹ A se vedea mai ales *Omilia 41* la Epistola I către Corinteni (*PG* 61, 355-361).

²² Acest preot al Catedralei Aghia Sofia, a fost secretarul patriarhului Eutihie al Constantinopolului (553-565, 577-582) și a scris un tratat intitulat *Despre starea sufletelor după moarte* (trad. rom. Ierom. Arsenie Pohrib, Iași, Edit. Doxologia, 2019), în care combate părerea unor teologi sirieni despre starea de amorțire și inconștiență a sufletelor după moarte. În primele două părți ale tratatului el arată că sufletele sunt conștiente și după moarte, și anume așa se explică arătările și rugăciunile sfinților pentru noi, iar în partea a treia, citând pe Dionisie Areopagitul, Efreim Sirul, Chiril al Ierusalimului, Chiril al Alexandriei și pe Ioan Gură de Aur, autorul justifică și rugăciunile pentru cei adormiți.

²³ Textele extinse ale acestor autori se pot vedea în *AL*, pp. 560-1547, iar citatele legate strict de mijlociri sau diptice se găsesc și în *Dipticele*, pp. 27-48.

²⁴ Aspect subliniat de papa Inocențiu I, dar fără consecințe majore în practica apuseană; vezi *Dipticele*, pp. 23-24.

cel mai mare folos sufletele pentru care facem rugăciune la jertfa sfântă și prea înfricoșătoare ce este pusă înainte...²⁵.

b) *Omilia lui Iacov de Sarug* (†521) – „Despre pomenirea morților și despre Pâinea Euharistică și despre faptul că morții au folos în urma darurilor și a milosteniei date pentru ei” (§ 1-14):

„Adu pâine și vin și iubire la locul de împăcare, încât preotul să vină înaintea Măreției cu pomenirile tale. Pe pietrele efodului Moise scrisese numele semințiilor, ca preotul să poată duce înăuntrul Sfintei sfințelor pomenirea lor. Iar tu, alături de pâinea euharistică înscrie pomenirile tale și ale celor mutați, și dă-o preotului să o aducă înaintea lui Dumnezeu [...] Dă-i lui Dumnezeu numele său și pomenirea ta alături de jertfa ta [...] Aici [în biserică] sunt puse înainte pomenirile lor și numele lor în marea carte a Dumnezeirii, în care toți sunt... / Pentru sufletele celor morți, preotul intră și pune pe masă pâinea și vinul tainelor; și pomenește acolo moartea lui Iisus și, asemenea, învierea Sa. Și pe fiecare din cei mutați îi pomenește la jertfa pentru a fi iertați; și pe toți cei ce au oferit și au adus pâinea euharistică, cu iubire îi pomenește. Și, pentru o aducere aminte a mutării lor, el însemnează Taina; și pentru toți cei morți care au adormit el aduce jertfele. Îl cheamă pe Tatăl și Îi amintește de moartea Fiului Său; iar Duhul este trimis și coboară și odihnește asupra jertfei... / La fel și urmașii celui mort aduc pâine și vin în numele lui, la altar; și rugăciunea preotului și a poporului se face pentru cel mutat; iar Domnul îl iartă pe cel mort a cărui pomenire ei o săvârșesc [...] Credința Bisericii aceasta este, bunilor prieteni, și aceasta [Biserica] poate face ca pâinea și vinul să devină Trupul și Sângele. [Biserica] frânge pâinea, dar știe că nu [este] pâine, ci Trupul; și amestecă vinul, dar afirmă că în vasele sale este Sânge. Și [Biserica] citește numele tuturor celor morți ai săi deasupra jertfei, și pe aceștia îi adună cu dânsa în jertfele duhovnicești²⁶.

²⁵ Sf. CHIRIL AL IERUSALIMULUI, *Cateheze*, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003, pp. 361-362.

²⁶ Un scurt citat în *Dipticele*, pp. 43-44 (cu unele corectări stilistice). Vezi textul integral al Omiliei în *AL*, pp. 1358-1361.

La aceste idei patristice se adaugă și tematica eshatologică trăită și exprimată pregnant în anaforale și menționată în anamneza euharistică prin comemorarea anticipativă a „slăvitei și a doua veniri” a Domnului și a Împărăției care vine²⁷.

După cum spunea pe la sfârșitul sec. al II-lea Sf. Irineu al Lyonului: „crența noastră este conformă cu Euharistia, iar Euharistia confirmă crența” (*Adv. Haer.* IV, 18, 5). Acest principiu a fost dezvoltat mai târziu de ucenicul lui Augustin, Prosper de Aquitania (†455), care spunea: „*Legem credendi lex statuat supplicandi*” (simplificat mai târziu la expresia „*lex orandi [est] lex credendi*”). Prin urmare, cultul și doctrina se exprimă și se conțin reciproc, de aceea, este interesant să vedem cum crența creștină privind folosul rugăciunilor și aducerii jertfei euharistice pentru cei adormiți erau exprimate în cult, mai ales că tradițiile liturgice locale erau atât de diverse.

Fiind ajutați de cercetările fundamentale ale Gabrielei Winkler²⁸ și ale lui Robert Taft²⁹ referitoare la rugăciunile de mijlocire și diptice, observăm că:

1) Practica pomenirii celor adormiți în cadrul euharistiei este la fel de veche ca și euharistia însăși³⁰. În anaforalele creștine aceste

²⁷ PARENTI, p. 416. Cred că este important să menționăm că primele rânduieli de înmormântare începeau cu ecfonisul „Binecuvântată este Împărăția...” (CHRISTODOULOS, pp. 86-87), chiar dacă, așa cum explică G. Passarelli, acest ecfonis era unul comun pentru toate slujbele constantinopolitane, inclusiv pentru Vecernie, Utrenie și chiar pentru unele ierurgii neînsemnate, fără sensul eshatologic pe care-l oferim noi astăzi, când doar rânduielile Sfintelor Taine încep astfel (cf. Gaetano PASSARELLI, „La Benedizione iniziale dell' Enarxis nella Liturgia bizantina”, *Bollettino di Grottaferrata*, 28/1974, pp. 32-34).

²⁸ Gabriela WINKLER, „Die Interzessionen der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung”, în *OCP*, 36/1970, pp. 301–336 și partea a doua în *OCP*, 37/1971, pp. 333–383.

²⁹ Robert F. TAFT, *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gura de Aur*, vol. IV: *Dipticele*, trad. Cezar Login, Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2009.

³⁰ Unii liturgiști precum L. Bouyer, L. Ligier sau M. Arranz consideră că inclusiv rădăcina acestor pomeniri ar trebui căutată în vechile rugăciuni iudaice. În cultul iudaic actual rugăciuni generale pentru adormiți se fac de patru ori pe an și se numesc *Yizkor* sau *Hazkarat Neshamot*, dar rădăcinile acestora pot fi urmărite până în epoca Macabeilor. Vezi și *PE*, pp. 5-60.

pomeniri apar sub două forme: ca rugăciuni generale de mijlocire rostite de protos (episcop sau preot) sau ca pomeniri nominale (de pe diptice), săvârșite de obicei de către diaconi.

2) Absența unor cereri de mijlocire din unele formulare euharistice cum ar fi *Tradiția Apostolică*, atribuită lui Ipolit al Romei (sec. III)³¹ și *Anafora* de pe Papyrusul de la Barcelona (sec. IV)³², nu înseamnă, în mod automat, lipsa oricăror pomeniri în cadrul general al acelor Liturghii. De exemplu, în Cilicia, Mesopotamia, precum și în riturile galican și spaniol, aceste pomeniri nu făceau parte din rugăciunea euharistică, ci erau legate mai degrabă de ofertoriul preanaforal sau de transferul darurilor, când erau pomeniți „cei ce au adus și cei pentru care s-au adus”³³.

3) Majoritatea absolută a anaforelor din Răsărit și Apus (inclusiv unele fragmente de anafore cum ar fi cel de pe Papyrusul de la Strasbourg³⁴) conțin cel puțin rugăciuni generale de mijlocire pentru cei adormiți. În funcție de tradiția locului și perioada de dezvoltare a fiecărui formular liturgic, aceste mijlociri sacerdotale (urmate/precedate sau nu de dipticele diaconale) se pot întâlni în momente și forme diferite:

a) după *Prefatio* și înainte de *Sanctus* – în tradiția alexandrină: Liturghia Sf. Marcu, cea coptă a Sf. Chiril al Alexandriei³⁵, dar și în descrierea lui Pseudo-Dionisie Areopagitul (cf. *Despre ierarhia bisericească*, cap. III, 9 și cap. VII);

³¹ LOIA, pp. 29-32.

³² LOIA, pp. 38-39, 311-314.

³³ *Dipticele*, pp. 19-20. Această expresie, cu posibile origini în *Didascalia* (sec. III), se regăsește și în rugăciunea care încheie proskomidia bizantină atât pentru VAS, cât și pentru CHR, chiar dacă în sec. VIII-IX cele două liturghii aveau rugăciuni diferite pentru prothesis (vezi M. ЖЕЛТОВ „Проскомидия”, p. 420). Este remarcabil faptul că în IAC, aceeași rugăciune se citește abia după Intrarea Mare, anume ca rugăciune a punerii-înainte (της προσκομιδής) și nu a prothesis-ului (MERCIER, p. 180).

³⁴ JOHNSON, p. 255-259.

³⁵ În IAC pomenirile sunt dezvoltate după epicleză, dar se regăsesc și în introducerea la *Sanctus*, unde „sufletele dreptilor și ale prorocilor, sufletele martirilor și ale apostolilor” participă alături de cetele îngerești la cântarea întreit-sfântă (PE, p. 244-247). O astfel de mențiune lipsește în varianta siriacă a IAC; vezi: Baby VARGHESE, *The Syriac Version of the Liturgy of St. James. A brief history for Students*, col. „Gorgias Liturgical Studies”, 47, Gorgias Press, 2009, p. 24.

b) după *epicleză*, ca o dezvoltare a acesteia – în toate anaforalele răsăritene, cu excepția principalelor anaforale alexandrine³⁶ și a celor care nu au deloc *intercessio*;

c) după pomenirea celor vii – tradiție specifică Liturghiei Sf. Iacov și altor liturghii din Răsărit și Apus;

d) înainte de pomenirea celor vii – particularitate a Liturghiilor constantinopolitane ale Sf. Vasile cel Mare și a Sf. Ioan Hrisostom, dar cu posibile rădăcini siriene;

4) Într-o primă etapă (sec. IV-V) cererile de mijlocire pentru adormiți erau inserate printre cele pentru vii sau apăreau nediferențiate printre cererile pentru sfinți, derivând din acestea³⁷. Știm, de asemenea, că aceste pomeniri erau și sunt până astăzi însoțite de o tămâiere în fața Sfintei Mese, care are nu doar rolul de a cinsti darurile euharistice după consacrare, ci și de a exprima simultan rugăciunea Bisericii pentru sfinți³⁸ și cea a sfinților pentru Biserică (cf. *Apoc* 8, 3-4). Se pare că anume la această tămâiere se referă și horepiscopul sirian Balai (†432), când vorbește despre „beneficiile morților din privegheri, Euharistie și cădire, atunci când preotul pomenește numele lor înaintea jertfelnicului”³⁹.

³⁶ De exemplu Liturghia lui Serapion de Thmuis și versiunea egipteană a VAS au aceste mijlociri după epicleză.

³⁷ Cele mai evidente exemple: Liturghia din *Constituțiile Apostolice* (VIII, 12), cea din *Testamentum Domini* și „Liturghia celor 12 apostoli” – adică Liturghii care nu s-au mai slujit după sec. V și nici înainte de aceasta nu aveau o răspândire foarte largă. Este vorba despre etapa primară de *intercessio*, care cu timpul a evoluat destul de mult.

³⁸ Despre textul și contextul acestor rugăciuni pentru sfinți vezi: Robert TAFT, „Praying to or for the Saints? A Note on the Sanctoral Intercessions / Commemorations in the Anaphora”, în M. SCHNEIDER, W. BERSCHIN, *Ab Oriente et Occidente (Mt 8,11): Kirche aus Ost und West*, Sankt-Otilien, EOS-Verlag, 1996, pp. 439-455; *LOIA*, pp. 166-171.

³⁹ *Dipticele*, nota 40, p. 8. Prin urmare, tămâierea făcută de preot în fața Sfintei Mese trebuie să continue până se încheie mijlocirea generală pentru cei adormiți și abia apoi poate fi continuată de diacon în jurul Sfintei Mese. Acest lucru este prevăzut și de noul Liturghier Vatopedin, care reglementează tămâierea până la terminarea dipticelor pentru adormiți (*μέχρι τῆς συμπληρώσεως τῶν διπτύχων τῶν τεθνεώτων*), cu precizarea că în acest

5) Cel puțin până la sfârșitul sec. IV toate aceste mijlociri-pomeniri erau începute de preot, ca o prelungire a epiclezei, apoi erau continuate de către diacon. Deja spre sfârșitul secolului al V-lea cele două „repertorii”, sacerdotal și diaconal, au căpătat forme și sensuri diferențiate, mijlocirile generale fiind rezervate preotului, iar dipticele – diaconului. Uneori, izvoarele liturgice vorbesc și despre alte înșirări de nume – un fel de pomelnic curent al comunității sau al celor prezenți la acea slujbă: *κατάλογος* – citit de diaconi în taină, dar care nu trebuie confundat cu dipticele oficiale, rostite de către arhidiacon de pe amvon.

6) În perioada de maximă evoluție a dipticelor diaconale (sec. V-IX), acestea constituiau o listă oficială de nume ale persoanelor cu care Biserica locală respectivă era în comuniune dogmatică și euharistică⁴⁰. Aceste diptice, pentru vii și adormiți, erau citite cu voce tare⁴¹, iar lista celor adormiți cuprindea în mod obligatoriu succesiunea apostolică și tradiția istorică a acelei Biserici locale: începând cu (Maica Domnului – după Sinodul III Ecumenic,) apostolii locali, cei mai importanți martiri și ierarhi „ecumenici” și locali, „împărații fondatori” ai Imperiului creștin și alte personalități din acea regiune. Prin urmare, cererea diaconului de după anafora: „Pe toți sfinții pomenindu-i...” îi are în vedere atât pe sfinții „canonizați”, cât și pe toți ceilalți care făceau parte din acele diptice și pomelnice: vii și adormiți. În prezent, dipticele pentru adormiți, în forma lor primară, au dispărut definitiv⁴², iar

moment tămâiază deja diaconul și nu din fața Sfintei Mese, ci din spatele ei; vezi *BΘA*, p. 63. Dar, dacă nu este diacon, preotul continuă singur căderea și la *intercessio* pentru adormiți, rămânând în fața Sfintei Mese, de unde rostește întreaga anafora.

⁴⁰ În special după Sinodul IV Ecumenic dipticele au devenit o chestiune eclesiologică majoră, iar numele scrise în ele (vii sau adormiți) erau sub control strict canonic; vezi *Diptice*, p. 42 ș.a.

⁴¹ *Dipticele*, pp. 1-6.

⁴² O Diataxă de la sfârșitul sec. XIII încă menționează după ecfonisul „Mai ales pentru Preasfânta...”: „ὁ διάκονος τὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων καθ' εἰκόνην”, iar după „Întâi pomenește, Doamne...”, iarăși: „ὁ διάκονος τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων”, deja fără mențiunea „καθ' εἰκόνην” [„întru sine”];

cele pentru vii au fost reformulate într-o cerere generală⁴³ sau sunt reduse la lista întâi-stătătorilor Bisericii Autocefale și se citesc doar la liturghiile săvârșite de aceștia⁴⁴.

7) Începând cu epoca pre-iconoclastă, în special în Liturghiile bizantine, se observă o sistematizare și diferențiere a mijlocirilor pentru cei adormiți în următoarea ordine:

a) 9-10 cete de sfinți (fără nume): *strămoși, părinți, patriarhi...*;

b) „Mai ales cu/pentru Preasfânta, Curata...” – care încheie cetele generale de sfinți și deschide șirul pomenirilor nominale⁴⁵;

vezi KRASNOSELŢEV, p. 27. Deja în *Diataxa* lui Filothei Kokkinos, de la jumătatea sec. XIV (vezi *Diataxis Vatopedina*, p. 72), în același context observăm unele schimbări majore: „μνημονεύει καὶ ὁ διάκονος καθ' ἐαυτὸν τῶν κτητόρων τῆς μονῆς καὶ ἑτέρων κεκοιμημένον οἶων βούλεται” (fără să mai fie folosit cuvântul „diptic”) și numai dacă este Liturghie arhierască, diaconul trebuie să spună cu voce tare formula de încheiere: „Καὶ ὢν ἑκαστος κατὰ διάνοιαν ἔχει, καὶ πάντων καὶ πασῶν”. La fel și la mijlocirile pentru vii, dacă este slujbă arhierască, după „Întâi pomenește, Doamne...” diaconul rostește cu voce tare către toți („ἐκφωνεῖ ὁ διάκονος τότε πρὸ πάντων”), adică cu fața spre credincioși, forma generală de diptic (fără a folosi acest termen), așa cum o întâlnim descrisă și la R. Taft (*Diptice*, pp. 11-12), iar dacă nu este arhieru, atunci: „ὁ διάκονος μνημονεύει τοῦ τε ἡγουμένου καὶ τῆς ἀδελφότητος, καὶ ἑτέρων ζώοντων, ὧν βούλεται καθ' ἐαυτὸν”.

⁴³ Există mai multe forme ale acestei cereri generale, rostite cu precădere la slujbele arhieresti, dintre care cea mai uzuală, folosită de greci chiar și la slujbele preotești este: „Și pe cei pe care fiecare îi are în cugetul său; și pe toți și pe toate”; vezi *Diptice*, pp. 9-16.

⁴⁴ Aceste pomeniri ale întâi-stătătorilor de Biserici autocefale (care în Grecia se pot pune și la Liturghii arhieresti obișnuite, nu doar la cele „patriarhale”) se rostesc în trei momente diferite: înainte de „Sfinte Dumnezeule...” (aclamație diaconală/φήμη), apoi de către întâi-stătător la Intrarea Mare și la „Întâi pomenește, Doamne...”; vezi *Dipticele*, pp. 3-4.

⁴⁵ La fel și în cazul mijlocirilor pentru vii, se pun mai întâi cererile generale (rostite de preot), iar pomenirile nominale încep cu „Întâi pomenește, Doamne, pe episcopul nostru (N)...”, după care ar trebui să urmeze și restul dipticului oficial pentru cei vii, rostit de către diacon de pe amvon/solee (vide supra, nota 42). Prin urmare, răspunsul „Și pe toți și pe toate” încheia vechile pomeniri nominale (însoțite de cântarea „Doamne,

c) dipticul oficial pentru cei adormiți, rostit de diacon cu voce tare de pe amvon, în prezent dispărut și reformulat prin...

d) ...Pomenirea Sf. Ioan Botezătorul, a anumitor apostoli⁴⁶ și sfinți locali + sfântul/sfinții zilei – pomenire încheiată de formula tip *δέησις*: „pentru/cu ale căror rugăciuni, cercetează-ne pe noi, Dumnezeu⁴⁷”;

e) mijlocirea generală pentru alți adormiți (necanonizați), cu cererea de odihnă a sufletelor lor și chiar de iertare a păcatelor⁴⁸;

f) alte pomeniri nominale ale celor adormiți, în primul rând ctitori și foști clerici ai aceluia locaș, făcute de diacon în taină (*καθ'εαυτόν*); fiecare Biserică locală are obiceiuri diferite privind forma și locul acestor pomeniri⁴⁹.

miluiește”), iar dispariția acelor pomeniri a făcut ca răspunsul să vină imediat după „Întâi pomenește, Doamne...”, pierzând sensul de odinioară (scurte detalii vezi în *LOIA*, pp. 170-174).

⁴⁶ Așa se explică faptul că ceata „apostolilor” este amintită și în șirul celor 9/10 cete de dinainte de „Mai ales pentru Preasfânta...”, dar și după aceasta, unde cele mai multe anaforale au fie numele celor 12/13 apostoli, fie doar ale celor care au adus Evanghelia în acele ținuturi. Doar Liturgiile bizantine îi pomenesc a doua oară pe apostoli la modul general, formalizând cumva acel *δέησις* despre care vorbea S. Parenti; vezi PARENTI, p. 400.

⁴⁷ După cum observă S. Parenti, vechile anaforale nu aveau această formă de rugăciune a sfinților pentru Biserică de tip *δέησις*, apărută nu mai devreme de sfârșitul sec. V, odată cu, sau imediat după, introducerea oficială a pomenirii Maicii Domnului („Mai ales pentru Preasfânta...”) de către patriarhul Ghenadie I al Constantinopolului (458-471), ca reacție la refuzul patriarhului Martirie al Antiohiei de a recunoaște termenul „Theotokos”; vezi PARENTI p. 391, 400, 441.

⁴⁸ CHR și VAS au o formulă comună de mijlocire: „Și pomenește pe toți cei mai dinainte adormiți întru nădejdea învierii și a vieții veșnice, și-i odihnește unde strălucește lumina feței Tale”. După cum semnaleză P. Trempelas, mai multe manuscrise ateniene și nu numai, au și adaosul: „*Iartă-le lor toate greșelile cele de voie și cele fără de voie*”. (vezi TREMPELAS, p. 120).

⁴⁹ Slujebnicul slavo-rus conține cea mai veche și mai scurtă rubrică: «*Діако́нъ помни́тихъ дѣлѣ́хъ, гѣрѣ́чь помѣ́нникъ ѱро́пшихъ*» = „Diaconul pomenește dipticele, adică pomelnicul adormiților”, fără să menționeze nici măcar căderea, pe care, la ruși, diaconii o fac în jurul Sfintei Mese, la proscomidiar și la Tronul Înalt, după modelul celorlalte cădiri. Ieraticonul grecesc (vezi indicația după ediția din 1962 în *Diptice*, p. 8) prevede: „Și dând diaconului cădelnița, acesta cădește împrejur Sfânta Masă, pomeneind, întru sine, pe cine vrea dintre cei vii și dintre cei morți” – amestecând sau,

Așa cum vom vedea mai jos, în special în ritul bizantin, pomenirile nominale pentru vii și adormiți (dipticele și cataloagele), au emigrat spre prothesis. Riturile liturgice care nu au un prothesis-ofertoriu au menținut sau chiar au dezvoltat în timp (inclusiv pentru a exprima anumite idei dogmatice mai târzii) mijlocirile de la anafora, care întrec prin lungime și bogăția ideilor mijlocirile scurte ale anaforalilor bizantine.

3. Mijlocirile și pomenirile pentru adormiți în diferitele formulare euharistice

O abordare liturgică serioasă implică, în mod obligatoriu, cunoașterea și analiza textelor evhologice ale acestor mijlociri-pomeniri, și nu doar în Liturghiile bizantine, ci și în alte tradiții liturgice locale din Răsărit și Apus. În acest demers ne vom folosi de textele critice ale liturghiilor și anaforalilor vechi creștine editate în colecția „*Prex Eucharistica*”⁵⁰, dar și de alte texte și

cel puțin, inversând, ordinea pomenirilor. Cea mai extinsă și mai clară rubrică o avem în Liturghierul românesc (vezi *Liturghier* p. 178), unde se spune: „Preotul dă cădelnița diaconului, iar acesta tămâiază mai întâi împrejurul Sfintei Mese, Proscomidiarul (unde pomenește pomelnicul bisericii pentru cei adormiți), Tronul cel de sus, Altarul, preot și pe cei din Altar, iar dacă nu este diacon, preotul cădește numai în fața Sfintei Mese. Lăsând apoi cădelnița, diaconul merge [iarăși] la Proscomidiar și citește și pomelnicul bisericii pentru cei vii”. Observăm că doar românii au indicația de a merge la proscomidiar, unde, în mod tradițional, se află dipticele (două plăci fixate pe perete) și restul pomelnicilor, iar dacă nu este diacon, reiese că preotul lasă toate acele nume nepomenite. O altă particularitate a Bisericii Ortodoxe Române constă în faptul că, la slujbele arhieresti, unul sau doi diaconi merg la Locul Înalt (lângă colțurile de sus ale Sfintei Mese) și tămâiază spre arhierul slujitor în timp ce acesta își pomenește superiorul (mitropolitul sau patriarhul), apoi primul dintre preoți îl pomenește pe ierarhul celebrant.

⁵⁰ A se vedea ediția lui Anton HÄNGGI, Irmgard PAHL, *Prex eucharistica: textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Fribourg, 1968. Cu mult înainte de aceasta în occident existau edițiile lui Jacob Goar (1601-1653), Eusèbe Renaudot (1646-1720), Joseph Aloys Assemani (1710-1782), William Palmer (1803-1885), Charles Anthony Swainson (1820-1887), Frank Ernest Brightman (1856-1932) ș.a, iar în Rusia – [CVL] „*Colecția vechilor liturghii*

ediții, din care vom selecta fragmentele care ne interesează, pentru a prezenta sistematic diversele forme euharistice de pomenire a celor adormiți.

Uneori vom prezenta contextul mai larg al acestor mijlociri pentru adormiți pentru a vedea felul în care acesta se intercalează cu pomenirile sfinților sau cu diverse cereri pentru cei vii. Ordinea textelor nu are cum să fie una cronologică, pentru că despre nici o liturghie nu se știe exact când a apărut în forma primară și când a ajuns ea în forma de astăzi, ci le vom prezenta în funcție de tradițiile liturgice locale, chiar dacă și o astfel de împărțire, cel puțin în unele cazuri, este relativă și discutabilă.

1. Tradiția alexandrină (egipteană /coptă /etiopiană)⁵¹

a) Se pare că cel mai vechi text liturgic alexandrin care conține o mijlocire pentru adormiți în anafora este *Liturghia din Evhologhiul lui Serapion de Thmuis* (sec. IV)⁵²:

Παρακαλοῦμεν δὲ καὶ ὑπερ πάντων τῶν κακοιμημένων, ὧν ἔστιν καὶ ἡ ἀνάμνησις. /μετὰ τὴν ὑπαβολὴν ὁμομάτων / ἁγίασον τὰς ψυχὰς ταῦτα, σὺ γάρ πάσας γινώσκεις ἁγίασον πάσας τὰς ἐν Κυρίῳ κοιμηθείσας καὶ συγκαταριθμησον πάσαις ταῖς ἁγίαις σου δυνάμεσιν καὶ δὸς αὐτοῖς τόπον καὶ μονὴν ἐν τῇ βασιλείᾳ σου.

Ne mai rugăm și pentru toți cei adormiți, a căror pomenire se face [aici]. / [Și] după rostirea numelor: / Sfințește aceste suflete, că Tu le cunoști pe toate. Sfințește toate [sufletele] cele adormite în Domnul, numără-le împreună cu toate sfintele Tale puteri, și dă-le loc și sălaş în Împărăția Ta.

b) Un al doilea text ajuns până la noi este *fragmentul anaforal de pe Papirusul de la Biblioteca din Strasbourg*⁵³ și care,

răsăritene și apusene” (rus), editată în mai multe fascicule în sec. XIX și reeditată integral la Moscova în 2007.

⁵¹ PE, pp. 101-202. O mică parte din aceste texte au fost traduse de diac. Ioan ICĂ jr. în COI. Vezi și Maxwell JOHNSON, „Liturgy in Early Christian Egypt”, în *Join Liturgical Studies*, 33, Grove Books, 1995.

⁵² JOHNSON, p. 254; AL §1406/17-18, pp. 409-411. Traducerea românească: COI, p. 872.

⁵³ AL §4713, p. 258.

conform ultimelor cercetări, nu ar fi o anafora distinctă, ci o variantă mai veche a Liturghiei Sf. Apostol Marcu⁵⁴.

...τῶν κεκοιμημένων τὰς ψυχὰς
ἀνάπασσον· μνήσθητι τῶν ἐπὶ
τῆς σήμερον ἡμέρας τὴν
ὑπόμνησιν ποιούμεθα· καὶ ὧν
λέγομεν καὶ ὧν οὐ λέγομεν τὰ
ὄνόματα·

...sufletele celor adormiți le
odihnește. Adu-Ți aminte de cei
a căror pomenire o facem astăzi,
de cei ale căror nume le rostim și
de cei ale căror nu le rostim...⁵⁵

c) În *Anaforaua Sf. Apostol Marcu*⁵⁶ în care, așa cum spunem și mai devreme, mijlocirile și dipticele sunt plasate înainte de *Sanctus* și epicleză⁵⁷: Iată textul acestui *intercessio*:

Diaconul: Odihnește, Doamne, sufletelor celor ce au adormit în credința lui Hristos.

[*Poporul*: Sufletele (lor) le odihnește!]

Preotul: Sufletele părinților și fraților noștri, care mai înainte au adormit în credința lui Hristos, le odihnește, Doamne, Dumnezeuul nostru.

Pomenește, Doamne, pe sfinții cei din veac, strămoși, părinți, patriarhi, proroci, apostoli, mucenici, mărturisitori, învățători, episcopi, cuvioși, drepti, și tot duhul ce s-a săvârșit în credința lui Hristos, și pe cei a căror pomenire o facem în ziua de astăzi, și pe sfântul nostru părinte Marcu, Apostolul și Evanghelistul, care ne-a arătat nouă calea mântuirii.

Harul Preasfântului Duh [să fie] cu voi cu toți, fraților!

[*Diaconii*:] Amin. (*Diaconul zice dipticele celor morți*).

Iar preotul, plecându-se, continuă: Și sufletelor acestora și ale tuturor [celor adormiți] le dă odihnă,

⁵⁴ Михаил ЖЕЛТОВ, „Литургия апостола Марка”, în *Православная Энциклопедия*, vol. 41, pp. 253-254.

⁵⁵ JOHNSON, p. 258; COI, p. 878.

⁵⁶ Geoffrey J. CUMING, *The Liturgy of St Mark*, în „OCA”, 234, Roma, PIO, 1990; Cezar LOGIN, „Liturghia grecească a Sfântului Apostol Marcu: Anaforaua, riturile premergătoare împărțirii, Împărțirea, mulțumirea și riturile finale, partea II-a”, în *Altarul Banatului*, 1-3/2009, pp. 42-58; AL §4702.

⁵⁷ М. ЖЕЛТОВ, „Литургия апостола Марка”, pp. 258-259.

Stăpâne, Doamne Dumnezeu nostru, în locașurile sfinților Tăi, în împărăția Ta dăruind lor și toate cele bune făgăduite, *pe care ochiul nu le-a văzut și urechea nu le-a auzit și la inima omului nu s-au suit, pe care le-ai gătit, Dumnezeule, celor ce iubesc (1 Cor. 2, 9)* numele Tău cel sfânt; Însuți, fă odihnă, Doamne, sufletelor lor și îi învrednicește de împărăția cerurilor. Iar vieții noastre sfârșit creștinesc și bine-plăcut și fără de păcat dăruiește și ne dă nouă parte și moștenire cu toți sfinții Tăi⁵⁸.

d) În *Anaforaua Sf. Chiril al Alexandriei*, care este de fapt o prelucrare coptă a Liturghiei Sf. Marcu, avem următorul text⁵⁹:

Dă odihnă sufletelor părinților și fraților noștri adormiți... / *pomenirea sfinților și a Născătoarei /*

Adu-Ți aminte, Doamne, de sfinții noștri părinți, episcopii ortodocși adormiți în credință (N). Acestora și fiecăruia dintre cei pe care i-am pomenit, celor pe care nu i-am pomenit și celor pe care fiecare i-a pomenit în inima sa, dă-le sufletelor lor odihnă în sânul sfinților noștri părinți Avraam (Lc. 16, 22), Isaac și Iacov. Adună-i în loc cu verdeață la apa odihnei (Ps. 22, 2), în raiul desfătării (Fc. 3, 23), de unde a fugit toată durerea, înstristarea și suspinarea (Is. 35, 10; 51, 11) în strălucirea sfinților Tăi. Învie și trupul lor în ziua pe care ai rânduit-o după făgăduințele Tale adevărate și neminciunoase. Dă-le cele pe care *ochiul nu le-a văzut, urechea nu le-a auzit și la inima omului nu s-a suit, pe care le-ai pregătit celor ce iubesc (1 Cor. 2, 9)* sfântul Tău Nume. Căci pentru robii Tăi nu va fi moarte, ci mutare. Și dacă au păcătuit sau greșit ceva ca oameni îmbrăcați în trup și trăitori în această lume, Tu ca un Dumnezeu bun și milostiv iartă-i, că nimeni nu va fi curat de păcat, nici de-ar fi viața lui doar o singură zi (Iov 14, 4-5). În locul acela du la Tine, Doamne, sufletele tuturor și dă odihnă tuturor celor vrednici de Împărăția Ta cea cerească. Iar nouă, Doamne, sfârșit creștinesc și bineplăcut Ție.

⁵⁸ C. LOGIN, „Liturghia grecească a Sfântului Apostol Marcu...”, p. 6; *COI*, p. 880.

⁵⁹ *COI*, p. 885-886.

e) În *Anaforaua alexandrină a Sf. Vasile cel Mare*⁶⁰:

După pomenirea Născătoarei și a sfinților..., diaconul spune dipticele (pentru cei morți).

*Preotul spune în el însuși*⁶¹: De asemenea, adu-Ți aminte, Doamne, și de toți cei care au adormit mai înainte întru preoție și de cinurile laice; învrednicește sufletele tuturor să se odihnească în sânurile sfinților părinților noștri Avraam, Isaac și Iacov. Întoarce-le și adună-le în loc de verdeată, la apa odihnei (Ps. 22, 2) în raiul desfătării, de unde au fugit durerea, întristarea și suspinarea (Is. 15, 10), în strălucirea sfinților Tăi.

*Iar după ce diaconul termină dipticele, preotul spune: Sufletele celor pe care i-ai primit acolo odihnește-le, Doamne, și învrednicește-le de Împărăția cerească. Iar pe noi, care pribegim aici, păzăște-ne în credința Ta și călăuzește-ne în Împărăția Ta...*⁶²

f) În *Anaforaua Sf. Grigore de Nazianz*⁶³, adresată în mod original Fiului, nu Tatălui:

(După pomenirea cetelor de sfinți, a Născătoarei și pomenirea nominală a unor sfinți,) preotul zice întru sine:

Pomenește-i, Doamne, pe cei mai înainte adormiți întru dreapta credință părinți și frați ai noștri, și odihnește

⁶⁰ Cf. Roshdi Wassef BEHMAN DOUS, *H Αλεξανδρινή Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου κατά την Κοπτική Παράδοση. Κριτική Έκδοση (Διατριβή επί Διδακτορία)*, Θεσσαλονίκη, 1997. Interesant este că anaforaua acestei Liturghii, conform unei tradiții vechi, se numește „proscomidie” (vezi p. 96), ceea ce nu trebuie confundat cu prothesis-ul bizantin, care în această liturghie coptă este numit *δαροφορία* sau *έτοιμασία δόρων*. Chiar și după multiplele modificări din sec. IX-XV, făcute în acord cu tradiția liturgică coptă, prothesis-ul copt nu s-a dezvoltat după modelul celui bizantin, ci a păstrat sobrietatea primară.

⁶¹ Adică, în timp ce diaconul rostește dipticele oficiale cu voce tare, preotul spune rugăciunea de mijlocire în taină.

⁶² *COI*, p. 893; R. W. BEHMAN DOUS, *H Αλεξανδρινή Θεία Λειτουργία...*, pp. 109-110.

⁶³ Cezar LOGIN, „Anaforaua Sfântului Grigorie de Nazianz”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, 2/2009, pp. 218-220; Chiril LOVIN, *Liturghia Sf. Grigore Teologul. Studiu introductiv, traducere și comentariu*, în rev. „*Orthodoxia*”, 4/2009, pp. 198-253. // P. SKALTSIS, „H θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου”, în *Ephimerios*, 1/2012, pp. 7-10.

sufletele lor cu cei cuvioși, cu dreptii. Așează-i și îi adună la loc cu verdeață, la apa odihnei (*Ps.* 22, 2), în raiul desfătării, și împreună cu aceștia și pe cei ale căror nume le rostim.

Și sunt pomeniți cei vii și cei morți. Iar după diptice, preotul zice:

Pomenește-i, Doamne, pe cei pe care i-am pomenit și pe cei pe care nu i-am pomenit, credincioși și dreptslăvitori, dimpreună cu care și pe noi, ca un Dumnezeu bun și de oameni iubitor.

f) Actuala *Liturghie etiopiană comună* (diferită de vechea Liturghie etiopiană din sec. V, care avea *intercessio* doar după epicleză, dar fără pomeniri speciale pentru cei adormiți⁶⁴) are acum mai multe pomeniri și cereri. În *Prefatio*, unde se sugerează că jertfa se aduce prin mijlocirile sfinților, credincioșii răspund:

„Miluiește, Doamne, sufletele robilor și roabelor Tale, care au mâncat Trupul Tău și au băut Sângele Tău, și au aflat odihnă întru credința Ta”⁶⁵.

Apoi preotul continuă *intercessio* (așezat după modelul alexandrin înainte de *Sanctus*) și, la un moment dat zice:

Fă odihnă [Doamne,] și părinților și fraților noștri, care au adormit și s-au [de]săvârșit în credința ortodoxă; binecuvântează pe cei care vin la Tine cu tămâie, cu pâinea aducerii, cu vin și untdelemn, cu acopereminte, cu cărțile care se citesc în biserică și cu vasele altarului, ca Hristos, Dumnezeuul nostru, să le ridice pe ele în Ierusalimul ceresc, și pe toți care s-au adunat și așteaptă mila lui Hristos, Dumnezeuul nostru. Pomenește și pe cei care ne-au dat milostenie, iar la înfricoșătoare Judecata Ta fii milostiv către ei. Izbăvește, Dumnezeuul nostru, după mare mila Ta, toate sufletele împovărate și necăjite, pe întemnițați și ostatici, pe cei exilați, pe cei duși în robie și pe cei puși la munci grele.

⁶⁴ Vezi reconstrucția lui MERCER, pp. 117-137.

⁶⁵ *CVL*, p. 485. MERCER, p. 313.

Iar la sfârșitul mijlocirilor preotul spune: Pe noi și pe toți cei adormiți miluiește-i Tu, Care ai trimis pe Fiul Tău în sânurile Fecioarei⁶⁶.

După epicleză urmează un alt intercessio mai concis, în care preotul, după ce pomenește patriarhul, episcopul și regele, încheie anaforaua zicând:

„Pomenește, Doamne, pe toți cei ce au adormit și odihnesc întru credința în Hristos și adună sufletele lor în sânul lui Avraam, Isaac și Iacov. Izbăvește-ne și pe noi de tot păcatul și blestemul, de toată minciuna și călcarea de jurământ, de orice părtășie cu ereticii și păgânii stricători de credință. Dă-ne nouă inimă și pricepere, ca să fugim de toată lucrarea satanei; dă-ne nouă să împlinim voia Ta în toată vremea și scrie numele noastre împreună cu toți dreptii și mucenicii în Împărăția Cerurilor, prin Iisus Hristos Domnul nostru, cu Care Ți se cuvinte slava și stăpânirea, împreună și cu Duhul Sfânt, acum și pururi și în vecii vecilor. Amin”⁶⁷.

2. Tradiția ierusalimiteană⁶⁸

a) În *Anaforaua greacă Sf. Iacov fratele Domnului*⁶⁹, după pomenirea Născătoarei și a multor categorii și nume de sfinți, preotul continuă mijlocirile generale:

Adu-Ți aminte, Doamne, și de sfinții noștri părinți care au fost omorâți de barbari în sfântul munte Sinai și în Raith,

⁶⁶ CVL, 486-487; MERCER, p. 351-352.

⁶⁷ CVL, p. 492. MERCER, p. 359.

⁶⁸ Brightman include tradiția ierusalimiteană în cea siriacă; vezi BRIGHTMAN pp. 31.

⁶⁹ Prima ediție critică a acestei liturghii aparține lui MERCIER (1946), de unde a tradus și diac. Ioan Ică Jr. în *COI*, p. 903. După noile descoperiri de la Sinai din 1975, ediția din 1946 și-a pierdut actualitatea, iar noile cercetări ale Liturghiei grecești a Sf. Iacov trebuie neapărat să țină seama de lucrarea lui KAZAMIAS. De asemenea este important să nu neglijăm tradiția georgiană a acestei liturghii, unde ea s-a slujit fără întrerupere până în sec. IX; vezi Stéphane VERHELST, *La Liturgie de Saint Jacques, Rétroversion grecque et commentaires*, col. „Jerusalem Theologisches Forum”, 17, Münster, Aschendorff Verlag, 2011.

și de ceilalți cuvioși părinți ai noștri ortodocși, și de toți sfinții, nu pentru că am fi vrednici să-i pomenim pe ei, fericirii, ci pentru ca și ei, care stau înaintea înfricoșătorului și cutremurătorului Tău scaun de judecată, să ne pomenească în schimb pe noi cei vrednici de milă.

Adi-Ți aminte, Doamne, de preoții, diaconii, diaconițele⁷⁰, ipodiaconii, citeții, exorciști, predicatori/tâlcuitori, cântăreți, monahi, fecioare, văduve, orfani, nevoitori și de toți cei care prin credință, în părtășie/comuniune cu Biserica Ta cea sfântă, sobornicească și apostolică s-au săvârșit.

Adu-Ți aminte, Doamne, de preaevlavioșii și credincioșii împărați [...] și de cei care au împărățit după ei cu cucernicie și credință, și de toți laicii ortodocși care au adormit în credință și cu pecetea lui Hristos.

Adu-Ți aminte, Doamne, de părinții, prietenii și rudele noastre.

Și după ce [diaconul⁷¹] pomenește câți [adormiți] ortodocși vrea, [preotul] zice:

Adu-Ți aminte, Doamne, Dumnezeuul duhurilor și a tot trupul (Nm. 16, 22), de toți ortodocșii pe care i-am pomenit și pe care nu i-am pomenit [de la dreptul Abel și până acum,]⁷² și Tu Însuși îi odihnește în pământul celor vii (Ps. 113, 17), în Împărăția Ta, în desfătarea raiului (Iz. 28, 13), în sânurile lui Avraam (Lc. 16, 22), Isaac și Iacov, și ale sfinților noștri părinți, de unde a fugit durerea, întristarea și suspinarea (Is. 35, 10), unde privește și strălucește tot timpul lumina feței Tale (Ps. 4, 7). Îndreptează în pace sfârșitul vieții noastre...

⁷⁰ Ceata diaconițelor nu este pomenită în manuscrisele sinaitice, întrucât acestea erau folosite cu precădere în mănăstirile de călugări; vezi KAZAMIAS, p. 207 comparativ cu MERCIER, p. 218 și PE, p. 258.

⁷¹ Manuscrisele sinaite (vezi KAZAMIAS, p. 207) precizează că în acest moment se rostesc dipticele diaconale („O [ἐξ ἀριστερῶν] διάκονος τὰ δῆπυχα [τὸ δεύτερον δῆπυχον] τῶν κεκοιμημένων”). Unul din mss. precizează că acest lucru îl face diaconul din stânga (nota 18), iar altul – că acesta ar fi deja al doilea diptic (nota 17), dar nu e clar dacă este al doilea după cel pentru vii sau un al doilea pentru cei adormiți. MERCIER și PE nu fac această precizare și rămâne neclară repartizarea rolurilor între diacon și preot.

⁷² O expresie pe care am întâlnit-o în BRIGHTMAN, p. 57 și CVL, p. 151, dar care nu am putut-o identifica în edițiile critice ale IAC, ci doar în Liturgia celtică.

b) *Liturghia siriacă a Sf. Iacov*⁷³ are cele mai multe și mai extinse pomeniri ale celor adormiți. Pentru frumusețea și originalitatea textelor, redăm fragmentele cele mai importante⁷⁴:

*(La prothesis,) însemnând cu Crucea pâinea euharistică
adusă de diacon, preotul spune următoarea rugăciune*⁷⁵:

Dumnezeule Cel din veci mare și minunat, Care primești aduceri de jertfe, făgăduințe, pargă și zeciuieli de la credincioșii robii Tăi, primește, Doamne, (și) aducerea robilor Tăi, pe care ei le-au ales și le-au adus din dragoste pentru Tine și pentru numele Tău cel sfânt; păzește-i și-i binecuvântează cu toate binecuvântările duhovnicești; mângâie-i cu bunătățile cele neîmpuținate și cu nădejdea făgăduințelor date sfinților Tăi. Revarsă binecuvântarea Ta și peste toate ale lor, dă-le sănătate și înfrânare trupurilor lor, curăție și sfințenie sufletelor, iar pe cei adormiți (dintre ei) odihnește-i pe veci în locașurile celor fericiți ai Tăi și, în schimbul bunătăților trecătoare⁷⁶, dă-le lor viață [veșnică] și Împărăția [Ta]. Amin.

Apoi preotul luând pâinea cu ambele mâini zice:

Dumnezeule, Care ai primit jertfa de la Abel pe câmp, de la Noe în corabie, de la Avraam pe vârful muntelui, de la David în

⁷³ Această liturghie a fost tradusă pentru prima dată din greacă în siriacă de Mar Yaqob Burdana/Iacob Buradaeus (505-578), apoi corectată și sistematizată de Iacob din Edessa (640-708). Alte adăugiri s-au făcut de către Moses Bar Kepha, episcop de Mosul (sec. IX), apoi de către Mar Dionysius Bar Salibi, episcop de Amid (sec. XII). Din cauza adaosurilor exagerate, în sec. XIII Mar Greogorios Bar Habraeus redactează o variantă lungă și alta scurtă, iar o ultimă redactare a acestor variante este făcută în 1575-1591; vezi ABBA SERAPHIM OF GLASTONBURY, „An Introduction To The Liturgy of Saint James”, în *The Glastonbury Review*, 125/2014, publicat pe www.britishorthodox.org/miscellaneous/an-introduction-to-the-liturgy-of-saint-james/ [accesat: 26.02.2021]

⁷⁴ Cf. CVL, pp. 165-203, traducere făcută după E. RENAUDOT, *Liturgiarum Orientalium Collectio*, vol. II, Francoforti ad Moenum, 1847, pp. 1–12, 29–42. Spre deosebire de această veche Liturghie siro-iacobită, Brightman a editat „Liturgia minor S. Jacobi” în care pomenirile pentru cei adormiți sunt mult mai puține și mai scurte.

⁷⁵ CVL, 172.

⁷⁶ O posibilă referință la darurile euharistice și, în general, la milostenia care se dă pentru adormiți.

aria lui Aravna Iebuseul (2 Rg. 24), de la Ilie pe Muntele Carmelului și banul văduvei în vistieria [Templului], Însuși Doamne, primește și aceste ofrande, care se aduc prin mâinile mele ale neputinciosului și păcătosului, și prin ele⁷⁷ pomenește întru amintire bună pe cei vii și adormiți, pentru care ele se aduc, și binecuvântează viața celor care le aduc. Amin.

După Trisaghion, înainte de lecturi, diaconul: Pentru liniștea și pacea tuturor celor care cred în Hristos, de la o margine a lumii și până la alta, pentru cei slabi și asupriți, și pentru cei ce pățimesc; pentru părinții, frații și învățătorii noștri; pentru [iertarea] greșelilor și faptelor noastre (ale tuturor), și pentru credincioșii adormiți care au plecat dintre noi; cu aducere de tămâie, Domnului să ne rugăm⁷⁸.

Preotul, însemnând poporul cu crucea, zice rugăciunea pentru citirea Evangheliei⁷⁹:

Dreapta Domnului nostru Iisus Hristos și mâna stăpânirii Sale și puterea ascunsă a măreției Lui, care dă toate binecuvântările și darurile [necesare/de trebuință] vieții, care a odihnit peste sfinții apostoli în sfântul foisor din Sion și care i-a sfințit și i-a binecuvântat pe Muntele Măslinilor, să vină, să se sălășluiască și să odihnească peste frații mei, cititorii și ascultătorii [Evangheliei], să păzească țara aceasta și pe toți credincioșii care locuiesc în ea, orașul acesta și pe credincioșii ei cetățeni, să dăruiască fericită odihnă credincioșilor adormiți, plecați de aici, iar pe cei care viețuiesc aici, să-i păzească în veci. *Poporul:* Amin.

Înainte de Crez, preotul: Pomenește, Doamne, pe cei adormiți și-i odihnește pe cei care s-au îmbrăcat în Tine prin botez și care Te-au primit de la jertfelnic⁸⁰.

La anafora, după toate mijlocirile pentru vii se trece la pomenirea Născătoarei și a sfinților⁸¹:

Încă pomenim pe toți credincioșii adormiți în dreapta credință, trecuți și de la acest sfânt altar, din această localitate și din toate țările, care mai înainte au adormit și

⁷⁷ Adică prin „aduceri”.

⁷⁸ CVL, p. 174.

⁷⁹ CVL pp. 180-181.

⁸⁰ CVL, p. 182.

⁸¹ CVL, pp. 195-196.

care, odihnind în credința adevărată, au trecut la Tine, Dumnezeu și Domnul duhurilor și a tot trupul. Cerem, cădem și rugăm pe Hristos Dumnezeu nostru, care a primit la Sine sufletele și duhurile lor, ca după mulțimea îndurărilor Sale să-i arate pe ei vrednici de lăsarea greșelilor și iertarea păcatelor, ca și pe noi și pe ei să ne învrednicească a intra în Împărăția Cerurilor. Pentru aceasta să strigăm și să zicem: Kyrie, eleison (*de 3 ori*)⁸².

Preotul aplecându-se/înclinându-se zice:

Pomenește, Doamne, și pe preoții ortodocși mai înainte adormiți, pe diaconi și ipodiaconi, pe psalți, citeți, tâlcuitori/predicatori, cântăreți⁸³, exorciști, monahi, nevoitori, slujitori, fecioare (afierosite) și mireni, care s-au [de]săvrășit în dreaptă credință și pe toți pe care fiecare îi are în suflet. Înălțându-mi glasul, Doamne, Dumnezeu duhurilor și a tot trupul, pomenește-i pe toți pe care i-am pomenit, ortodocși plecați din această viață, dăruiește-le odihnă sufletelor, trupurilor și duhurilor lor, izbăvindu-i de osânda cea viitoare și veșnică, și făcându-i pe ei vrednici de bucuria din sânurile lui Avraam, Isaac și Iacov, unde strălucește lumina feței Tale, (și) de unde sunt alungate (/au fugit) toate bolile, întristările și suspinările. Nu le socoti lor toate păcatele și nu intra întru judecată cu robii Tăi, pentru că nimeni din cei vii nu este drept înaintea Ta (*Ps.* 142, 2) și dintre oamenii care sunt pe pământ, nu este nici unul care să nu fie vinovat de păcat sau curat de întinăciune, decât singur Domnul nostru Iisus Hristos, Unul-Născut Fiul Tău, prin care și noi nădăjduim să primim îndurare și iertare de păcate, care ni se dă tuturor prin El/de dragul Lui.

Poporul: Dă-le lor, Dumnezeule, odihnă, milă și iertare pentru greșelile neștiinței și păcatele noastre ale tuturor (făcute) cu știință și neștiință...

⁸² Doar această parte am identificat-o la BRIGHTMAN, p. 91, și în ediția modernă a Liturghiei; vezi Athanasius Yeshue SAMUEL, *The Divine Liturgy of Saint James the First Bishop of Jerusalem according to the rite of the Syrian Orthodox Church of Antioch*, [s.l.], 1967, p. 47.

⁸³ Se presupune că diferența dintre psalți și cântăreți consta din faptul că primii cântau doar Psalmi și alte cântări din Vechiul Testament, iar ceilalți cântau imne nou-testamentare.

(După anafora, înainte de „Tatăl nostru”,) diaconul rostește cu glas mare [ectenă] sobornicească/catholică⁸⁴:

Binecuvântează, Doamne!⁸⁵ Iară și iară, prin această sfântă ofrandă și jertfă împăciuitoare, care s-a adus lui Dumnezeu-Tatăl, s-a sfințit și s-a desăvârșit prin umbrirea Duhului Celui Sfânt și Viu {...}, stăruind ne rugăm pentru cinstitul părinte preot, care a adus-o și a sfințit-o, și pentru jertfelnicul lui Dumnezeu pe care aceasta s-a adus, și pentru binecuvântatul popor care se apropie și o primește cu credință, și pentru cei pentru care⁸⁶ ea a fost adusă și sfințită...

[...] Dăruiește odihnă și sufletelor celor adormiți și fie-Ți milă de cei păcătoși în Ziua judecății. Sufletelor celor adormiți, despărțiți de noi și trecuți din veacul acesta, dă-le, Hristoase, odihnă împreună cu sfinții și dreptii: să le fie lor Crucea Ta pod, iar botezul Tău acoperemânt; Trupul și Sângele Tău cel sfânt să le fie lor cale către Împărăția Ta⁸⁷. Doxologie neîncetată cu închinare dumnezeiască se cuvine a-Ți aduce din mijlocul altarului/sanctuarului Tău – Tatălui și Fiului și Duhului Celui Sfânt și Viu – așa încât Însuși adevăratul Dumnezeu să-și arate bunătatea, bunăvoința, milostivirea și iubirea Sa, de acum și până-n veac. Să ne rugăm Domnului cu rugăciunea [Lui]. /urmează: „Tatăl nostru”/

(După „Sfintele – sfinților”, înainte de împărtășire,) diaconul: Prin învierea lui Hristos, Împăratul nostru, după credință, să primim iertare sufletelor noastre și să-I spunem împreună Fiului care ne-a mântuit prin Crucea Sa: Binecuvântat ești Mântuitorul nostru, și Sfânt, Sfânt, Sfânt ești Tu, care ai preamărit cinstea Maicii Tale, a sfinților și a credincioșilor adormiți; Aliluia!

Puterile cerești stau împreună cu noi în mijlocul altarului/sanctuarului și împlinesc slujirea Trupului Fiului

⁸⁴ Așa se numește ectenia pentru toate categoriile în Liturgia Sf. Iacov, atât în cea greacă, cât și în cea siriacă; CVL, p. 197-198.

⁸⁵ Poate fi o exclamație de început asemănătoare celor bizantine: „Binecuvântează, părinte/stăpâne!”.

⁸⁶ Altă variantă: „de dragul căroră”.

⁸⁷ De obicei se folosește expresia „merinde pe calea spre Împărăția lui Dumnezeu” și nu-i exclus ca și aici să se aibă în vedere anume acest aspect.

lui Dumnezeu, care s-a jertfit în fața noastră. Aproiați-vă și primiți de la El iertarea păcatelor și greșelilor; Aliluia!

La sfânt jertfelnicul Tău, Doamne, să se săvârșească pomenirea părinților, fraților și învățătorilor noștri, ca să stea ei de-a dreapta Ta în Ziua arătării măreției Tale, Hristoase, Împărate; Aliluia!...⁸⁸

3) Tradiția orientală (greacă-antiohiană, siriană și armeană)

a) În *Constituțiile Apostolice* (sfârșitul sec. IV) mijlocirile pentru cei adormiți sunt înserate între mijlocirea pentru conducători și cea pentru popor, fiind nediferențiate de cele pentru sfinți:

„Încă Îți aducem această ofrandă și pentru toți sfinții care Ți-au bineplăcut din veac, patriarhi, profeți, drepti, apostoli, mucenici, mărturisitori, episcopi, presbiteri, diaconi, ipodiaconi, citeți, cântăreți, fecioare, văduve, laici și [pentru] toți ale căror nume le știi Tu Însuși”⁸⁹.

Abia în ectenia diaconală de după anafora (VIII, 13) apare o cerere mai clară, dar tot alături de sfinți și inserată între cererea pentru conducători și cea pentru timpuri și roade bune: „Să ne aducem aminte de sfinții martiri, ca să ne învrednicim să ne facem părtași ai luptei lor, și de cei ce au răposat în credință”⁹⁰.

Constituțiile Apostolice au și o scurtă rânduială (extra-euharistică) pentru cei adormiți, compusă dintr-o cerere diaconală extinsă, o rugăciune a episcopului pentru odihna celor adormiți și ultima de plecare a capetelor pentru cei care asistă la slujbă (VIII, 61)⁹¹.

b) *Testamentum Domini* (sec. IV-V), printre cererile pentru vii, menționează doar: “Adu-Ți aminte de cei ce au adormit în credință și dă-ne/le moștenire împreună cu sfinții Tăi”⁹².

c) Un exemplu mai special în reprezintă *Anaforaua lui Adai și Mari*, unde mijlocirea pentru cei adormiți nu este explicită, ci implicită în exprimarea eshatologică a roadelor epiclezei:

⁸⁸ CVL, pp. 200-201.

⁸⁹ Cartea VIII, 12, *apud* COI, p. 752; BRIGHTMAN, pp. 21-22.

⁹⁰ COI, p. 753.

⁹¹ COI, pp. 765-766.

⁹² COI, p. 798.

„Să vină, Doamne, Duhul Tău Cel Sfânt și să se odihnească peste ofranda robilor Tăi, să o binecuvânteze și să o sfințească; ca să fie pentru noi, Doamne, spre ispășirea datoriilor și iertarea păcatelor, spre marea nădejde a învierii morților și viața cea nouă în Împărăția cerurilor împreună cu toți care au bineplăcut Ție”⁹³.

d) *Liturghia siriacă a celor 12 apostoli*⁹⁴, imediat după epicleză și, înainte de pomenirile sfinților și ale Născătoarei are următoare mijlocire:

„...Și pentru toți frații noștri care s-au mutat în dreaptă credință, ca să-i așezi în slava dumnezeiască, neintrând cu ei la judecată, fiindcă nimeni [din cei] vii nu-i nevinovat înaintea Ta (*Ps.* 142, 2).

Ecfonis: Căci Unul este Cel ce a trăit pe pământ fără păcat (*I In.* 2, 12), Unul-Născut Fiul Tău, Domnul nostru Iisus Hristos, marea ispășire (*I Ptr.* 4, 11) pentru neamul nostru, prin Care nădăjduim să aflăm milă și iertarea păcatelor [noastre], și pentru El/de dragul Lui, și celor adormiți...”⁹⁵

e) În *Liturghia lui Nestorie* (sec. V), există două șiruri de mijlociri interpuse, în mod original, între Sanctus și partea de *Institutio-Anamnesis-Epiclesis*, preluată din *Liturghia celor 12 apostoli*. Abia în al doilea șir, după enumerarea a zece categorii și sfinți și slujitori (fără Maica Domnului, pe care Nestorie nu o recunoștea ca Theotokos), avem o scurtă cerere pentru cei adormiți, după care se trece iarăși la mijlocirile pentru vii:

⁹³ *COI*, p. 906; *CVL*, p. 521. Pomenirea celor adormiți se repetă într-o formă asemănătoare într-o rugăciune de mulțumire de după împărțășire (*CVL*, p. 529), dar care ar putea să fie mai târzie.

⁹⁴ Aceasta a fost tradusă în siriacă și dezvoltată dintr-o ipotetică anafora greacă de tip antiohian, numită „apostolică” (marcată de specialiști ca Ω-Ap), care a stat și la baza CHR, dar și a Liturghiilor lui Nestorie și Teodor de Mopsuestia; detalii în *LOIA*, pp. 50-54 și la PARENTI, pp. 120-121.

⁹⁵ *COI*, p. 896.

„...pentru toți frații noștri întru Hristos, care au trecut din veacul acesta întru dreaptă credință, numele cărora Tu le știi, lasă și iartă lor tot ce au greșit sau au nelegiuit înaintea Ta, ca niște oameni stricați/afecțați de rătăcirii și patimi, pentru solirile celor care Ți-au bineplăcut Ție”⁹⁶.

f) În *Liturghia armeană comună* („Surb Patarag”)⁹⁷:

Diaconul: Pentru sufletele celor adormiți în dreapta și ortodoxa credință, care pentru Hristos s-au [de]săvârșit, Domnului să ne rugăm.

Poporul: Duhule al lui Dumnezeu, care Te cobori din cer! Tu, care prin mâinile noastre săvârșești Taina Celui împreună-slăvit cu Tine, pe Tine Te rugăm, ca prin [re]vărsarea sângelui Lui să odihnești sufletele adormiților noștri.

Preotul: Te rugăm și-Ți cerem pentru sufletele celor adormiți, pentru sufletele învățătorilor noștri și a ctitorilor sfânt locașului acesta, îngropați aici⁹⁸ și pretutindeni; pentru eliberarea fraților noștri aflați în robie, pentru bunăstarea celor care sunt de față și pentru odihna celor adormiți cu credință și sfințenie în Hristos, pentru a căror pomenire ne rugăm la această liturghie.

Pomenește, Doamne, miluiește și binecuvântează poporul care-Ți stă înaintea și-Ți aduce această jertfă [fără de sânge]: dă-le lor cele necesare și de folos. Pomenește, Doamne, miluiește și binecuvântează pe cei ce slujesc și aduc daruri Sfintei Tale Biserici și pe cei care-și aduc aminte de săraci prin milostenii; iar pentru ofrandele „împrumutate” Ție, răsplătește-le însutit cu darurile Tale cele bogate și cerești, aici și în veacul viitor. Pomenește, Doamne, miluiește și Te milostivește de sufletele celor adormiți, odihnește-le, luminează-le și număre-le cu sfinții Tăi în Împărăția cerurilor, învrednicindu-i de mila Ta. Pomenește, Doamne, sufletul

⁹⁶ CVL, p. 548; AL § 4632, p. 1307.

⁹⁷ AL §4746, pp. 1347-1348. H.-J. FEULNER, *Die armenische Anaphora des hl. Athanasius. Kritischer Edition, Übersetzung und liturgievergleichender Kommentar*, col. „Anaphorae Orientales 1”/ „Anaphorae Armeniacae 1”, Rome, PIO, 2001.

⁹⁸ În unele versiuni: „sub umbra/acoperemântul acestei biserici”.

robului Tău (N) și-l miluiește după mare mila Ta, odihnește-l întru cercetarea luminii feței Tale. Pomeneste, Doamne, pe cei care ne-au cerut să-i pomenim în rugăciuni: vii și adormiți, călăuzește-le voința lor și a noastră pe calea mântuirii și răsplătește-le tuturor cu bogată și nesfârșită mila Ta; curățește-ne gândurile noastre, fă-ne pe noi templu [pregătit] pentru primirea Trupului și Sângelui Unuia-Născut Fiului Tău, Domnul și Mântuitorul nostru Iisus Hristos, cu Care Ție, Tată Atotțiitorule, împreună cu Sfântul și Bunul și de-viață-făcătorul Tău Duh, se cuvine slava, stăpânirea și cinstea, acum și pururi și în vecii vecilor. Amin.

Pentru comparație redăm, tot din ritual armean, și un fragment din slujba (extra-euharistică) pentru cei adormiți, echivalentă „Trisaghionului” bizantin:

Preotul: Dă, Hristoase Dumnezeu, odihnă și îndurare sufletelor celor adormiți, iar nouă, păcătoșilor, dăruiește-ne iertarea păcatelor.

Diaconul: Iarăși, cu pace, să ne rugăm pentru sufletele celor adormiți, ca Hristos, Mântuitorul nostru, să-i numere cu dreptii, iar pe noi să ne păzească cu harul milostivirii Sale. Atotputernice Doamne, Dumnezeuul nostru, apără-ne și ne miluiește.

Poporul: Doamne, miluiește! (*de 3 ori*). *Apoi, preotul rugăciunea:*

Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, iertătorule și îndurate, miluiește, ca un ziditor iubitor, sufletele adormiților robilor Tăi (N). Pomeneste-i pe ei în ziua cea mare a venirii Împărăției Tale; învrednicește-i de mila, lăsarea și iertarea păcatelor; numără-i și-i preamărește împreună cu sfinții Tăi, care vor sta de-a dreapta Ta; că Tu ești Domnul și ziditorul tuturor făpturilor, și judecătorul viilor și al morților, și Ție se cuvine slavă, putere și cinste, acum și pururea și în vecii vecilor. Amin.

4) *Tradiția bizantină*, generalizată în toată Biserica Ortodoxă cel puțin începând cu sec. X-XI (inclusiv în Ierusalim, Georgia și Alexandria), are în ambele liturghii/anaforale – VAS și CHR – o cerere identică, destul de scurtă, plasată imediat după pomenirea sfinților, înainte de mijlocirile pentru cei vii:

Καὶ μνήσθητι πάντων τῶν
προκεκοιμημένων ἐπ' ἐλπίδι
ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου, καὶ
ἀνάπαυσον αὐτούς, ὅπου
ἐπισκοπεῖ τὸ φῶς τοῦ προσώπου
σου.

Și pomenește pe toți cei mai
dinainte adormiți întru
nădejdea învierii și a vieții
veșnice; [*iartă-le lor toate
greșelile cele de voie și cele
fără de voie⁹⁹] și-i odihnește
unde strălucește lumina feței
Tale (Ps. 4, 7).

După cum observă G. Winkler¹⁰⁰, plasarea mijlocirilor pentru adormiți înaintea celor pentru vii este o tradiție comună pentru vechile izvoare siriene: expresia „[Hristos] va judeca ⁽¹⁾mortii și ⁽²⁾viii” este întâlnită în „Faptele lui Toma”, în scrierile lui Afraat și în Rânduiala siriacă a Botezului, dar și în vechea redacție a Liturghiei armene. Cu timpul însă această ordine a pomenirilor a rămas specifică doar Liturghiei bizantine.

De asemenea autoarea observă că prima variantă a mijlocirii vasiliene era și mai scurtă – „Și pomenește pe toți cei mai dinainte adormiți întru nădejdea învierii și a vieții veșnice” – după care a fost îmbogățită cu cererea: „și-i odihnește unde strălucește lumina feței Tale”, împrumutată probabil din IAC și, trecută imediat și în CHR.

O analiză a mijlocirilor pentru adormiți în diferite versiuni ale VAS întâlnim și în lucrarea lui C. Streza, care prezintă evoluția VAS în toate variantele ei cunoscute¹⁰¹.

5) Tradiția occidentală

a) Cel mai vechi izvor liturgic din această tradiție, încă influențat puternic de izvoarele grecești, ar fi *Missa pro defunctis*, de fapt un fragment missal, atribuit Sf. Ilarie de Poitiers (†367), descoperit de Christian Karl Josias von Bunsen în *Codice*

⁹⁹ Adaos întâlnit în unele mss. de TREMPERAS, p. 120.

¹⁰⁰ Gabriele WINKLER, „The christology of the anaphora of Basilios in its various redactions, with some remarks concerning the authorship of Basilios”, în Bryan D. SPINKS (ed.) *The place of Christ in liturgical prayer. Trinity, Christology, and Liturgical Theology*, Collegeville, Minnesota, Liturgical Press, 2008, pp. 112-126.

¹⁰¹ Ciprian I. STREZA, *Anaforaua Sfântului Vasile cel Mare. Istorie-text-analiza comparată, comentariu teologic*, Sibiu, Edit. Andreiana, 2013, pp. 373-448.

*Palimpsesto Bibliothecae Sangallensis secundum Niebukrii aprografum*¹⁰². După cum vom vedea, complexitatea textului trădează o origine sau, cel puțin, o prelucrare mai târzie decât epoca Sf. Ilarie. Cu toate acestea, fragmentul are și elemente foarte vechi și reprezintă o introducere (*prefatio*) absolut inedită pentru o anafora. Iată textul:

„Chivernisitorule și dătătorule al învierii ce va să fie, Dumnezeule, făptuitorule, dătătorule și distribuitorule al nemuririi, care ai pus hotar vieții nostre, pentru a ne deschide intrarea în veșnicie, care prin sfârșitul celor prezente ai pus început celor viitoare, și prin descompunerea celor stricăcioase ai deschis ușile nesticăciunii; Dumnezeule, care ai binevoit ca despărțirea sufletelor ce pleacă din trupuri să nu fie moarte, ci somn, și însăși lungimea acestui somn ai întărit-o cu nădejdea învierii, prin care chipul vieții celor ce cred în Tine nu încetează, ci se mută, iar viața celor aleși ai Tăi se schimbă, dar nu se nimicește; Dumnezeule, care îi ridici pe cei morți, fără să fii împiedicat de nici un fel de moarte sau de diferitele împrejurări ale sfârșitului, și care nu lași ca făptura mâinilor Tale să piară, căci în orice chip ar muri omul: [fie din] cauza bătrâneții, [fie] furtuna l-a doborât, focul l-a ars, păsările l-au mâncat, fiarele l-au devorat, pământul l-a acoperit, prăpastia l-a cuprins, peștele l-a înghițit – toți vor reveni la cele dintâi și pământul îi va întoarce vii pe toți, iar după ce au fost înghițiți de stricăciune, vor învia și se vor îmbrăca în nesticăciune. [Pentru aceasta.] cerem și Te rugăm, ca duhurile robilor Tăi (N) și a roabelor Tale (N) să nu fie osândite în întunericul cel mai din afară sau în cuptorul de foc al gheenei sau în frigul neîncetat al tartarului; să nu ajungă în loc de chinuri, ci să se odihnească în sânurile patriarhului Avraam, așteptând vremea învierii și ziua judecății cu bucuria

¹⁰² Numele atribuit de Ch. Bunsen acestui fragment missal este: „Praeces in missa pro defunctis autore, ut videtur, S. Hilario, Episcopo Pictaviensi”; vezi *Hippolytus und seine Zeit: Anfänge und Aussichten des Christenthums und der Menschheit*, Brockhaus, 1852. Fragmentul păstrat din această missă a fost tradus în CVL, pp. 578-579, de unde a și fost preluat.

viitoarei nemuriri, prin Domnul nostru, Care a pățimit <...>¹⁰³
[Deci,] Te rugăm, preamilostive Părinte, să fie slujirea aceasta
chemare [vrednică] a Numelui Tău și adumbrire a Sfântului
Tău Duh peste toată făptura... (continuarea nu s-a păstrat).

b) În *Canonul Roman* [„Memento etsiam – pro defunctis”]¹⁰⁴:

„Adu-Ți aminte, Doamne, și de robii (N) și roabele (N)
care ne-au precedat cu semnul credinței și dorm în somnul
păcii. Lor și tuturor celor ce se odihnesc în Hristos Te
rugăm să le dai loc de răcoare, de lumină și de pace; prin
Hristos Domnul nostru”.

c) *Missa (votiva) omnimoda*¹⁰⁵ – o liturghie apuseană
săvârșită cu ocazia unor cereri speciale, are (în mod clasic pentru
ritul apusean) două momente de pomenire a celor adormiți: la
offertorium (înainte de anafora) și la *intercessio*, care este extra-
anaforal, plasat între „Tatăl nostru” și *immixtio* (punerea Sf. Trup
în potir).

La offertorium [Nomina offerentium]: „...Dă odihnă
veșnică robilor Tăi (NN) și tuturor credincioșilor adormiți
ca, sălășluiți în sânul lui Avraam, să scape de pedepsele
iadului; și-i învrednicește, ca la ceasul învierii, să se alăture
corului Îngerilor”¹⁰⁶.

La intercessio [embolism]: „Dă, Doamne, odihnă
veșnică sufletelor robilor Tăi (N) și roabelor Tale (N), și
tuturor celor adormiți, care ne-au precedat prin/cu semnul
credinței și odihnesc acum somnul de pace; a căror trupuri

¹⁰³ Probabil aici era partea de *anamnesis* și *institutio*, după care urmează epicleza
(din care s-a păstrat doar începutul) și doxologia finală (care nu s-a păstrat).
Dacă într-adevăr este vorba despre o veche anafora, posibila lipsă a *Sanctus*-
ului nu ar trebui să ne uimească, chiar dacă acest element devine stabil pentru
toate anaforalele din sec. IV și mai departe.

¹⁰⁴ *COI*, p. 908, corectat după: *AL* §4606, p. 1295. Același text îl avem și în
Sacramentariul lui Gelasie (CVL), p. 712) și în cel al lui Grigorie cel Mare
(*CVL*, p. 736).

¹⁰⁵ *AL* §5306-5351, pp. 1479-1486.

¹⁰⁶ *AL* §5315, p. 1481.

zac aici sau în alte locuri, a căror suflete le-ai trimis la lumină, a căror nume au fost pomenite de noi în fața acestui altar sau pentru care primim milostenie ca să ne rugăm pentru ei. Lor, Doamne, și tuturor celor care odihnesc în Hristos, Te rugăm să le ierți fărădelegile și să le rânduiești locul răcoros, în lumină și pace”¹⁰⁷.

d) În *vechea Liturghie galo-hispanică*, numită și gotică¹⁰⁸, avem următorul *intercessio* pre-anaforal „post nomina”, adică după diptice:

„Cu sfințenia Ta, Atotputernice, Dumnezeule, învrednicindu-ne să slujim cele rânduite de Tine, binevoiește a primi cele aduse și, cu îngăduință, dăruiește-ne cele cerute. Slăvita biruință a sfinților Tăi (lat.: *sanctorum tuorum gloriosa merita*)¹⁰⁹ să ne ocrotească, ca să nu cădem sub osândă; sufletele credincioșilor adormiți, care se îndulcesc de fericire, să ne ajute nouă. Prin rugăciunile Bisericii dăruiește de mângâiere celor care au nevoie, iar prinoasele celor ale căror nume se pomenesc înaintea altarului/jertfelnicului Tău, să fie bineprimite în ochii Tăi, ca să primească și bunătățile viitoare cu îmbelșugare, prin Domnul nostru...”

Apoi la immixtio (când pune părțica de Sf. Trup în potir), se spune formula quasi-comună în Apus: „Sfintele – sfinților și împărțășirea cu Trupul Domnului nostru Iisus Hristos să fie celor ce primim și bem, spre iertarea păcatelor, iar credincioșilor adormiți – spre odihnă”.

¹⁰⁷ AL §5323, p. 1484.

¹⁰⁸ Franz Joseph MONE, *Lateinische und griechische Messen aus dem zweiten bis sechsten Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Verlag von Carl Bernhard Lizius, 1850, p. 22; *CVL*, pp. 572-573. Această Liturghie nu trebuie confundată cu așa-numita „Liturghie mozarabă”, care are mai multe influențe din partea ritului roman; vezi: A. ORTIZ (ed.) *Missale mixtum secundum regulam beati Isidori dictum Mozarabes*, Toledo, 1500, precum și edițiile ulterioare din 1755, 1804 și 1863, traduse în *AL*, pp. 1758-1764, dar care nu reprezintă prea mult interes pentru subiectul nostru.

¹⁰⁹ Am înlocuit cuvântul „merit” cu „biruință”, pentru a nu da impresia că la acea vreme deja exista „teoria meritelor prisositoare” din scolastica medievală târzie.

e) Nu putem să nu amintim și de *Liturghia Sf. Apostol Petru*, care este varianta greacă bizantinizată a vechii liturghii romane, folosită în Sudul Italiei, iar după părerea unora, și în Moravia, ca primă liturghie a slavilor¹¹⁰. În toată Liturghia nu există nici un fel de comemorare a celor adormiți decât în prima „Rugăciune din spatele amvonului” (nu și în cea alternativă). Prima parte a rugăciunii este o mijlocire pentru cei adormiți, iar a doua pentru cei vii. Iată textul acestei mijlociri:

„Stăpâne Doamne, Dumnezeule Atotțiitorule, Care nu Te desparți de robii Tăi și nu treci cu vederea pe cei ce se roagă Ție, odihnește sufletele robilor Tăi – a tuturor ortodocșilor creștini – în desfătarea raiului, în locul de odihnă al celor binecredincioși/evlavioși, iertându-le lor greșelile făcute cu știință și cu neștiință, și învrednicindu-i de dulceața cea mai înainte făgăduită...”¹¹¹

f) În *Liturghia Sf. Ambrozie de Milan*, în rugăciunea de la *Offertorium* sunt pomeniți doar „toți creștinii, vii și adormiți, care așteaptă mila Ta”¹¹², iar în Anafora, întâlnim o cerere mai extinsă, plasată după epicleză, în comparație cu mijlocirea pentru cei vii și pomenirea sfinților, care sunt plasate între *Sanctus* și cuvintele de instituire¹¹³. Iată textul acestei „commemoratio pro defunctis”:

„Adu-Ți aminte, Doamne, și de robii Tăi (N) și roabele Tale (N), care ne-au precedat în credință și odihnesc în somnul păcii. Lor, Doamne, și tuturor celor adormiți în Hristos, dă-le loc de odihnă, lumină și pace; noi Te rugăm să Te milostivești [de ei] prin Același Hristos, Domnul nostru. Amin”¹¹⁴.

¹¹⁰ James R. CAMPBELL, *A Brief Introduction to the Liturgy of St. Peter*, Woodstock, Illinois 1999; Михаил ЖЕЛТОВ, „Литургия апостола Петра”, în *Православная Энциклопедия*, vol. 41, pp. 260-264.

¹¹¹ J. CAMPBELL, *A brief Introduction...* p. 37.

¹¹² Sorin-Dan DAMIAN, *Liturghia Sf. Ier. Ambrozie, episcopul Mediolanului*, București, Edit. Galaxia Gutemberg, 2011, p. 55/81.

¹¹³ *Ibidem*, pp. 59-60, 86-87.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 62, 91.

g) În *Liturghia celtică*¹¹⁵, influențată de contribuția papei Gelasiu, cei adormiți sunt menționați printr-o formulă generală la sfârșitul dipticelor (“pentru odihna celor adormiți”), apoi într-o cerere mai extinsă la sfârșitul anaforalei:

„...întru pomenirea cinstiților patriarhi, proroci, apostoli, martiri și a tuturor sfinților, care se roagă pentru noi Domnului Dumnezeu; pentru... [*în Missalul lui Stowe urmează un șir de 120 de nume*] și pentru toți cei ce au adormit și ne-au precedat în pacea Domnului, de la Abel și până astăzi, ale căror nume (numai) Dumnezeu le știe și le recunoaște”¹¹⁶.

h) În *Liturghia Sf. Gherman al Parisului*¹¹⁷, la *intercessio*, printre cererile pentru vii, avem doar expresia scurtă „fă odihna celor adormiți!”. În schimb, la *offertorium*, avem niște pomeniri și rugăciuni mai extinse:

Preotul (tămâind): Pomenim și sufletele robilor lui Dumnezeu (N), care au adormit în pace.

Poporul: Și pe toți cei adormiți în pace!

Preotul rostește rugăciunea: Doamne, Iisuse Hristoase, Dumnezeule Atotputernice, primește jertfa de laudă adusă de noi Ție în această zi și fii milostiv către cei vii, iar celor morți le dă odihna veșnică. Poruncește ca numele lor, rostite de noi înaintea Ta, să fie scrise în veșnicie; căci Tu ești Mântuitorul tuturor, care viezi și împărățești cu împreună-veșnicul Tău Părinte și cu Sfântul Duh, în vecii vecilor. Amin.

În concluzia acestei secțiuni, observăm că:

1) Mijlocirile și pomenirile pentru cei adormiți se regăsesc în majoritatea absolută a anaforalelor vechi și noi, chiar dacă în

¹¹⁵ AL, §6815-6837, pp. 1751-1753.

¹¹⁶ AL, §6832, p. 1753.

¹¹⁷ *The Divine Liturgy of Saint Germanus of Paris*, New York, The Saint Venantius Press, 1996.

momente și forme diferite, uneori distincte, iar alte amestecate printre comemorările de sfinți sau mijlocirile pentru cei vii;

2) Cine sunt pomeniți? Din textele de mai sus vedem că rugăciunile sunt aduse „*pentru cei care...*”:

- au adormit (și care s-au [de]săvârșit) întru dreapta credință,*
- au adormit întru nădejdea învierii și a vieții veșnice,*
- au bineplăcut lui Dumnezeu (din veac),*
- au adormit de la (dreptul) Abel și până astăzi,*
- ne-au precedat în credință,*
- s-au îmbrăcat în Hristos prin Botez și L-au primit de la Sfântul Jertfelnic,*
- au mâncat Trupul și au băut Sângele Lui,*
- a căror trupuri zac [îngropate] aici și pretutindeni,*
- ne-au cerut să ne rugăm pentru ei,*
- pentru care s-a dat milostenie și se aduce tămâie,*
- îi știm și nu-i știm [după nume], pe care i-am pomenit și pe care nu i-am pomenit (clerici, ctitori, împărați, laici etc.)*
- pentru toți frații noștri întru Hristos (căci nimeni nu este fără de păcat, în afară de Dumnezeu).*

3) Ce se cere pentru cei adormiți?

- odihnă sufletelor și trupurilor,*
- sălășluire în sânurile lui Avraam, (Isaac și Iacov)¹¹⁸,*
- sălășluire în loc de verdeață, la apa odihnei, în raiul desfătării, de unde a fugit durerea, întristarea și suspinul,*
- sălășluire în locașul/strălucirea sfinților, în slava dumnezeiască și în pământul celor vii,*

¹¹⁸ La Pseudo-Dionisie Areopagitul întâlnim tâlcuirea „sânurilor lui Avraam” – expresie care, așa cum am văzut deja, se întâlnește în majoritatea rugăciunilor pentru adormiți: „...sânurile [lui Avraam – Lc. 17, 23] sunt, după socotința mea, stările preadumnezeiești și binecuvântate ale fericitilor patriarhi și ale tuturor celorlalți sfinți care bineprimesc lângă ei pe toți cei asemenea cu Dumnezeu în veșnica și preafericita lor desăvârșire” (cf. *Despre ierarhia bisericască*, VII, 5). Vezi și: Jérôme BASCHET, *Le Sein du père Abraham et la paternité dans l'Occident médiéval*, Paris, Gallimard, 2000.

-numărarea/moștenire cu sfinții, sfințirea sufletelor,
-ridicare în Ierusalimul ceresc,
-șederea de-a dreapta în Ziua [arătării] Domnului,
-lumină și pace,
-lăsarea greșelilor, iertarea păcatelor, ispășirea datoriilor,
-izbăvire de osânda cea viitoare și de pedepsele iadului,
-ca Dumnezeu să nu intre la judecată cu robii Săi (căci
nimeni din cei vii nu-i drept înaintea Sa),
-învierea din morți și alăturarea la ceata/corul îngerilor,
-viața cea nouă în Împărăția Cerurilor, unde strălucește
lumina feței lui Dumnezeu,
-bunătățile pe care „ochiul nu le-a văzut, urechea nu le-a
auzit și la inima omului nu s-au suit” și pe cele „pregătite
celor ce-L iubesc pe Domnul” / Sfânt Numele Lui.

4) Deși Liturghiile bizantine au suferit și schimbări destul de târzii (sec. XI-XIV), care ar fi permis o îmbogățire (firească și neobservabilă) a mijlocirilor pentru cei adormiți, totuși, spre deosebire de celelalte liturghii orientale și chiar occidentale, mijlocirile pentru cei adormiți din VAS și CHR sunt cele mai scurte și mai sărace. Aceasta se datorează faptului că majoritatea pomenirilor nominale au emigrat spre prothesis (sec. XI-XII), dar și faptului că, deja în momentul în care VAS (apoi și CHR) au preluat expresia din IAC: „și-i odihnește unde strălucește lumina feței Tale” (sec. VIII), teologia bizantină, influențată de iconografia funerară a Sf. Ioan Damaschin († 749), care, așa cum observa A. Schmemmann¹¹⁹, M. Arranz¹²⁰ și E. Velkovska¹²¹, nu mai avea tematica pozitivă și plină de nădejde a vechilor rugăciuni, ci a adoptat pedagogia fatalistă a cărților sapiențiale ale Vechiului

¹¹⁹ Cf. *Liturghia morții și cultura contemporană* (rus) *Литургия смерти и современная культура*, Moscova 2013, pp. 109-110, 114. Vezi și Paul J. FENWICK, „Death and Dying in Byzantine Liturgical Traditions”, în *Eastern Churches Review*, 8.2/1976, pp. 152-161.

¹²⁰ Cf. *Избранные сочинения по Литургии, Том 2 – Таинства Византийской Традиции*, Рим-Москва, Институт Философии, Теологии и Истории Св. Фомы, 2003, pp. 640-641.

¹²¹ E. VELKOVSKA, *Funeral Rites...*, p. 46.

Testament¹²². Poezia și oratoria acelor secole, indiferent cât de frumoasă și dramatică ar părea, nu mai era concepută ca o rugăciune adresată lui Dumnezeu pentru odihna celor adormiți, ci, mai degrabă, ca o cateheză despre iminența morții, urâciunea stricăciunii și putrezirii, inutilitatea agonisirii de bogății sau a orgoliului de a aparține unei clase sociale superioare etc. sau, în cel mai bun caz, eliberarea de legile fizice ale acestei lumi.¹²³ Prin urmare, în timpul definitivării formei actuale de *intercessio* pentru VAS și CHR, dar și a stabilirii rânduiei prothesis-ului, „moda” inmografică a timpului era axată pe alte subiecte, care nu aveau cum să intre în Liturghia bizantină, ci au rămas doar pentru slujbele de înmormântare sau pentru alte tipuri de pomeniri.

5) În prezent, cel puțin în cazul CHR, unde *intercessio* (inclusiv pentru vii) este destul de scurt, iar cântarea Axionului este, de cele mai multe ori, destul de lungă, s-ar putea ca cererea de mijlocire generală pentru cei adormiți, care oricum a suferit cel puțin două completări de-a lungul timpului (*vide supra*), să fie îmbogățită cu idei din alte anaforale sau liturghii orientale¹²⁴, care să se încadreze în tematica pozitivă a mijlocirilor pentru cei

¹²² А. НИКИФОРОВА, „Гимнография смерти: лоно Авраама или "мрачный реализм"?", referat nepublicat, susținut la o Conferință a Univ. Sf. Tihon din Moscova, 15-19 aprilie 2019 și oferit cu amabilitate de autoare pentru uzul personal. Vezi: CHRISTODOULOS, pp. 217-256; М. ДАШЕВСКАЯ, Ю. А. ШТОНДА, *Возникновение и развитие чинопоследования христианского погребения в Византии в X–XII веках*, în *Вестник Свято-Филаретовского Института*, 24/2017, pp. 46-60.

¹²³ A se vedea și studiul lui Stelyios MUKSURIS, „Revisiting the Orthodox Funeral Service: Resurrecting a Positive Thematology in the Rite for the Dead”, paper presented at the International Conference on Liturgical Renewal, held at Hellenic College and HolyCross Greek Orthodox School of Theology, Brookline, MA, from March 15-16, 2013.

¹²⁴ Despre posibilitatea și chiar necesitatea înnoirii liturgice prin revizuirea cărților de cult a se vedea: Δημήτριος ΤΖΕΡΠΟΣ, „Πρός μιά ανανέωση της έκκλησιαστικής λατρείας”, în *Λειτουργική Ανανέωση, Δοκίμια λειτουργικής άγωγής κλήρου και λαού*, Τ. 1, Αθήναι, Τήνος, 2001, pp. 11-29; Ιωάννης ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, „Τό πρόβλημα της άναθεώρησης των λειτουργικών βιβλίων της Όρθοδόξου Εκκλησίας”, în *Λατρεύσομεν εάρέστως τω Θεω. Το αίτημα της λειτουργικής ανανέωσης στην Όρθόδοξη Έκκλησία, Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Αθήναι, Αποστολική Διακονία, 2003, pp. 123-139.

adormiți, făcute înaintea Sfintei Jertfe. O astfel de îmbogățire nu trebuie să enumere cât mai multe categorii ale celor adormiți sau diferite grade de rudenii, așa cum se face de obicei în Biserica Ortodoxă Română¹²⁵, ci să recupereze, atât cât este posibil, duhul eshatologic conservat mai bine în alte liturghii.

O posibilă variantă a acestei cereri de mijlocire pentru cei adormiți ar putea fi: „*Și pomenește [Doamne, pe robii Tăi (N)]¹²⁶ și] pe toți cei mai dinainte adormiți întru nădejdea învierii și a vieții veșnice: părinți și frați ai noștri, și pe toți pe care mai înainte i-am pomenit și pe care, din neștiință sau pentru mulțimea numelor, nu i-am pomenit; iartă-le lor toate greșelile cele de voie și cele fără de voie, sălășluiește-i în sânurile lui Avraam și în locașurile dreptilor, și-i odihnește unde strălucește lumina feței Tale*”. După cum se poate observa, adaosurile sunt destul de scurte, dar suficient de grăitoare și se înscriu foarte bine în tematica și limbajul general al ambelor anaforale bizantine¹²⁷.

3. Pomenirea celor adormiți la prothesis

În zilele noastre, când vorbim despre pomenirea celor adormiți la Dumnezeiasca Liturghie, avem în vedere, în primul rând, pomenirile de la prothesis (proscomidie) și scoaterea de miride pentru cei adormiți din a cincea prescură¹²⁸, dar astfel de pomeniri nu erau cunoscute în primul mileniu și, chiar după apariția lor, practica și sensul scoaterii lor nu a fost întotdeauna aceleași.

¹²⁵ Vezi marea rugăciune de pomenire a celor adormiți în cadrul prothesisului, întâlnită doar în Liturghierul românesc (*Liturghier*, pp. 125-126; vezi și *LOIA*, pp. 87 și 216) și pomenirile de la Intrarea Mare (*Liturghier*, p. 163-164; *LOIA*, p. 116).

¹²⁶ Aici ar putea fi pomeniți cei mai importanți ctitori adormiți, precum și persoanele pentru care se fac pomeniri speciale sau care sunt recent adormiți (până la 40 de zile), dar nu prea multe nume.

¹²⁷ Așa cum demonstrează foarte clar S. Parenti, mai ales în sec. VIII-XIII textele celor două anaforale bizantine au suferit mai multe influențe și asimilări reciproce (așa numitul *Angleichung*), precum și anumite influențe exterioare, în special din IAC. Poate că acest proces ar fi continuat și mai târziu, dacă nu apărea tiparul care a fixat variantele textuale de atunci; (cf. PARENTI, pp. 307-440).

¹²⁸ Despre practica actuală vezi *Liturghier*, pp. 122-127. A se vedea și varianta din *LM*, pp. 53-56.

Spre deosebire de acel *offerentium commemoratio* din ritul apusean, cunoscut cel puțin din sec. IV încoace, primele mărturii despre pomenirile celor vii și adormiți la prothesis apar abia începând cu sec. XI și se generalizează abia în sec. XIV¹²⁹, iar practica scoaterii de miride pentru vii și adormiți, dincolo de interpretările pietiste foarte noi și intens popularizate, nu are nici un argument patristic, liturgic sau dogmatic clar și indubitabil. Chiar și discuțiile din sec. XIII-XV privind miridele de la prothesis se limitează fie la descrierea practicii aflate în uz, fie la întrebarea despre „(ne)prefacerea” acestora în Sfântul Trup, dar nu și la necesitatea sau „efectul” scoaterii de miride. Interpretarea mai târzie a Sf. Simeon al Tesalonicului (†1429), dar mai ales introducerea, în sec. XVII, a cuvintelor: „*Spală, Doamne, păcatele celor ce s-au pomenit aici, cu Scump Sângele Tău [pentru rugăciunile sfinților Tăi]*”, la momentul punerii lor în potir, chiar dacă par interesante, ridică întrebări teologice foarte serioase, care încă nu și-au găsit explicații unanim acceptate¹³⁰. Pe lângă implicațiile teologice deloc neglijabile, observăm că însăși rânduielile liturgice mai vechi nu dădeau o valoare prea mare pomenirilor de la prothesis întrucât, cel puțin până în sec. IX-X, întreg prothesis-ul era săvârșit de către diacon¹³¹, ceea ce îl lipsea, în mod automat, de prea multe implicații sacramentale, apoi (sec. XI-XIII) doar agnețul era scos de către preot și miridele continuau să fie scoase de către diacon; deja în sec. XIV-XVII scoteau miride și preotul și diaconul ca, în cele din urmă, totul să facă doar preotul, dând o altă greutate teologică fiecărui gest¹³².

¹²⁹ M. ЖЕЛТОВ „Проскомидия”, p. 420. Vezi și Γεώργιος Αv. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Πρόθεση: Μελέτη Λειτουργική, Ιστορική-Θεολογική (8ος-15ος αιώνας)*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2018.

¹³⁰ Ioannis FOUNDOLIS, *Dialoguri liturgice*, vol. V, trad. Sabin Preda, București, Edit. Bizantină, 2011, pp. 323-325.

¹³¹ Cf. Nicolae al Andidei, *ICLB*, p. 292.

¹³² Marco MANDALÀ, *La protesi della liturgia nel rito bizantino-greco*, Grottaferrata, Scuola tipografica italo-orientale S. Nilo, 1935, pp. 107-147. Сергей МУРЕТОВ, „Чин проскомидии в греческой Церкви с XII до половины XIV века”, în *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения*, Москва, 1894, pp. 247-257.

Rânduiala actuală, a căror rădăcini poate fi urmărită până prin sec. XI-XII, prevede ca din prescura a IV-a să se scoată o miridă (mai târziu – mai multe) pentru ierarhie, conducători și pentru toți cei vii, iar din prescura a V-a pentru ctitori și toți cei adormiți. Așa cum ne arată vechile diataxe, singura miridă triunghiulară era cea pentru Maica Domnului, apoi, cu timpul, și cea pentru sfinți (una comună pentru toate cetele), dar nu existau miride de forme speciale pentru ierarh, conducători sau ctitori, și nici indicația de a separa miridele pentru cei vii și adormiți¹³³, ci toate miridele erau la fel și se puneau împreună, doar că, tot mai des, erau scoase din prescuri diferite¹³⁴. Mai mult decât atât, până în sec. XV și sporadic și după aceea, se credea că toate miridele, asemenea agnețului, se prefac în Sf. Trup și din ele ne putem împărtăși¹³⁵.

Momentul de cotitură în această problemă l-a constituit exegeza liturgică a Sf. Simeon al Tesalonicului (†1429), care spunea clar că miridele pentru sfinți, vii sau adormiți nu se prefac nici în Trupul lui Hristos și nici în trupurile celor pomeniți, ci doar se împărtășesc din sfințenia lui Hristos (prin atingere, nu prin rugăciune!) și, din acest motiv, din miride nu ne putem împărtăși¹³⁶. Totuși, aserțunea lui Simeon al Tesalonicului, cel puțin în sec. XV-XVI, nu era considerată satisfăcătoare, mai ales că oponenții lui,

¹³³ Ediția recentă a Liturghierului Vatopedin propune revenirea la doar patru-cinci miride: una triunghiulară pentru Maica Domnului, una rotundă (comună) pentru cetele de sfinți și câte una pentru vii și adormiți (+ cea pentru preotul celebrant); vezi *ВΘΛ*, pp. 14-17; *ΣΣΘΛ*, pp. 69-73.

¹³⁴ Cf. Николай Фомич КРАСНОСЕЛЬЦЕВ, *Материалы для истории чиновослужения литургии св. Иоанна Златоустого: Уставы патриарха Константинопольского Филофея и протоиерея Великой церкви Дмитрия Гемиста по рукописям XIV в.*, Казань, Тип. Имп. ун-та, 1895, pp. 20-21, 44-46; Michael ZHELTOV, „A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Pavlou 149)”, în Daniel GALADZA *et alii*, *TOXOTHIS: Studi per Stefano Parenti*, col. „Analekta Kryptoferres”, 9, Grottaferrata, 2010, pp. 356-358; *Diataxis Vatopedina*, pp. 43, 60-61.

¹³⁵ QARAMAN, pp. 7-9; М. АСМУС, „К вопросу об освящении поминальных частиц за Божественной Литургии”, în *Вестник ПСТГУ*, 14/2005, pp. 5-22.

¹³⁶ Cf. *Erminia* §102-103, în *ICLB*, pp. 399-340 și *Dialog* §94 + excurs, în *ICLB*, pp. 418-423.

calificați de regulă ca „latino-cugetători”¹³⁷, aveau argumente istorice și liturgice mult mai credibile¹³⁸, iar cel mai important argument era cel al unității/unicității pâinii euharistice, a căror fărimituri suntem noi, membrii Bisericii, înfățișându-ne înaintea lui Dumnezeu ca o singură pâine, care în întregime se preface în Trupul lui Hristos (cf. *1 Cor.* 10, 17; *Didahia IX*)¹³⁹.

¹³⁷ În sec. XIII ideea prefacerii miridelor era susținută și de patriarhul uniatic Ioan Becos al Constantinopolului (1275-1282). Cu această pretenție, ca fiind singura care justifică scoaterea de miride (sic!), au venit latinii și la ședința din 6 iulie 1439 a Sinodului de la Ferrara-Florența; vezi Joseph GILL (ed.), *Concilium Florentinum: Documenta et scripta – Ser. B*, vol. 5, fasc. 2, Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1953, pt. 2, p. 468). Știm că apusenii aveau pretenții privind ritul proscomidiei încă din sec. XI, când cardinalul Humbert lăuda practica de la Ierusalim (legată de IAC) de a nu extrage agnețul din pâine, condamnând practica bizantină (cf. BRIGHTMAN, p. 540.7). Se pare că pe la 1054 la Constantinopol încă nu se scoteau miride, căci aceasta ar fi fost un cap de acuzare în plus; vezi și Stéphan VERHELST, „L’introduction et la disparition du rite de Prothèse dans la Liturgie de Jérusalem”, în *Studia Christiana Orientalia. Collectanea*, 31/1998, p. 31.

¹³⁸ În sprijinul acelor argumente veneau și unele variante ale comentariilor lui Gherman al Constantinopolului și ale lui Nicolae/Theodor al Andidelor; vezi QARAMAH, pp. 9-10.

¹³⁹ Despre aceasta vezi și *LOIA*, p. 69-72. O critică interesantă a acestui rit bizantin îl întâlnim la cardinalul Nil Borgia: „De mai multe secole ne-a fost pregătit un rit special, complicat, plin de simboluri și de ceremonial, o adevărată exuberanță bizantină: s-a creat chiar și o slujbă [aparte] – liturghia proscomidiei, pe care orice liturgist se crede dator în mod onest să o pună pe primul loc în enumerarea pragmatică: liturghia proscomidiei, liturghia catehumenilor, liturghia credincioșilor. Însă în antichitate nu exista nimic din toate acestea: se lua (în acele vremuri) pâine, vin și apă, și ajungea o simplă binecuvântare pentru a o distinge de restul [pâinii]; cu un cuțit modest se desprindea partea necesară...; cât despre formula antică a binecuvântării, nimic mai simplu și mai armonios: i se cerea lui Dumnezeu să binecuvânteze acele elemente și să primească tainele în altarul Său ceresc; astăzi, însă, este pus în mișcare întregul rai al fericților: îngerii cu ierarhiile lor, Botezătorul, Apostolii etc., o adevărată ardoare bizantină a celor mai înfloritoare timpuri care, în fond și la urma urmei, sfârșește prin a se dovedi inutilă chiar și pentru ei înșiși, pentru că părțile cu care se umple discul prin toate pomenirile nu sunt consacrate de către ei și rămân ceea ce erau! Însă, dintr-o asemenea incoerență interpretativă, rezultă și un bine: inutilitatea atâtor adăugiri și consfințirea proscomidiei primare, care se desfășura asupra unei singure pâini”; (*apud* M. MANDALÁ, *La protesi...*, pp. 107-108).

Problema miridelor se reia în sec. XVII prin mitropolitul Petru Movilă, dar a fost privită cu suspiciune de către patriarhul Nikon al Moscovei, în primul rând pentru că era promovată la pachet cu teoria latină despre prefacerea euharistică la momentul rostirii cuvintelor de instituire (deși între cele două idei nu există neapărat o legătură). După anumite consultări cu patriarhul Paisie I al Constantinopolului, rușii au respins ideea prefacerii miridelor și practica împărtășirii din ele ca fiind eretice¹⁴⁰. Mai mult decât atât, contrar diataxelor de până atunci, Slujebnikul rus a reglementat ca miridele să fie puse în potir abia după împărtășirea laicilor, iar cuvintele „Spală, Doamne...”, sugerate chiar de patriarhul Paisie¹⁴¹, veneau să precizeze, în primul rând, sensul reprezentativ-simbolic al miridelor. Deci, introducerea acestei formule abia după împărtășirea laicilor și atribuirea ei diaconului, arată clar că, inițial, aceasta nu a fost prevăzută ca o formulă sacramentală. Cu toate acestea, deja în sec. XVIII, toate pomenirile de la prothesis sunt privite exclusiv prin prisma acestei formule, ceea ce în mod clar este o exagerare și o forțare. O modalitate de a readuce această idee în aria vechilor interpretări ar fi să vedem în această formulă nu o cerere imperativă, care se realizează efectiv în momentul punerii miridelor în potir, ci să-i dăm o interpretare retrospectivă, centrată pe anafora și, în special, pe mijlocirile care se fac după epicleză – singurul moment care, așa cum precizează Sf. Nicolae Cabasila¹⁴², reprezintă cu adevărat „celebrarea Jertfei mântuitoare a Mielului lui Dumnezeu” și, implicit, „spălarea păcatelor”.

Mai mult decât atât, împărtășirea din aceste roade ale jertfei nu poate avea loc decât bând din Sfântul Lui Sânge, așa cum a rânduit Însuși Mântuitorul Hristos zicând: „*Beți dintru acesta toți!*”

¹⁴⁰ М. БЕРНАЦКИЙ, „Освящение поминальных частиц в контексте спора о времени пресуществления Святых Даров, состоявшегося в посл. четв. XVII в. в Москве”, în *Вестник ИСТГУ* 16/2006, pp. 129–144.

¹⁴¹ Vezi textul extins la I. FOUNDOULIS, *Dialoguri...*, vol. 5, §529, p. 112. De remarcat că înșiși grecii nu au avut niciodată această formulă în Ieratikon, decât în ediția din 1977, care însă repede a fost retrasă din cauza mai multor inovații străine de tradiția liturgică greacă, printre care și formula „Spală, Doamne, păcatele...”.

¹⁴² Sf. Nicolae Cabasila, *Erminia* II:9, în *ICLB*, p. 342.

Acesta este Sângele Meu, al Noului Legământ, care pentru mulți se varsă spre iertarea păcatelor” (Mt. 26, 27-28). Hristos nu ne-a spălat păcatele stropindu-ne cu Sângele Său pe dinafară, așa cum se întâmpla în Vechiul Testament și cum, mult prea plastic, înțelegea și patriarhul Paisie I al Constantinopolului¹⁴³, ci singura spălare de păcate se poate face numai pe dinăuntru, sfințindu-ne prin împărtășirea „cu frică de Dumnezeu, cu credință și cu dragoste” din Trupul Lui și Sângele Lui. Acesta este și scopul Liturghiei¹⁴⁴, iar deplasarea accentului de pe împărtășirea euharistică pe pomeniri, indiferent ce tâlcuire și greutate li se dă acestora, înseamnă, de fapt, și o abatere de la scop sau chiar ratarea lui.

Să nu uităm nici faptul că, inițial, miridele scoase în prezent din cele patru prescuri sunt, de fapt, urme ale practicii mai vechi de a scoate cinci agnețe întregi, uneori chiar pe cinci discuri diferite¹⁴⁵. Prin urmare, miridele scoase cu ocazia sărbătorii unui sfânt sau pentru a pomeni pe cineva dintre vii sau adormiți, erau inițial agnețe scoase din prescurile oferite de credincioși, iar ofranda în sine se aducea în perspectiva sfințirii euharistice și împărtășirii din ea. Până în sec. XV nu a existat nici un fel de interpretare eclesiologică a scoaterii de miride și a punerii lor lângă agneț, pentru că singura formă liturgică de manifestare a ecclesiei era împărtășirea membrilor ei dintr-un singur potir, așa cum spunem și în VAS, imediat după epliceză: „iar pe noi, pe toți, care ne împărtășim dintr-o pâine și dintr-un potir, să ne unești unul cu altul spre părtășia Aceluiași Sfânt Duh...”.

¹⁴³ „Gândul Bisericii noastre, cu care pune miridele oamenilor în potir, este acela de a spăla păcatele celor pomeniți cu Cinstitul Sânge al Stăpânului; și este ca și cum ar fi făcut (de pildă) Ioan, [ucenicul iubit al Domnului,] aducând lângă crucea lui Hristos pe un oarecare păcătos, ca să îl pună sub rănile lui Iisus, unde curgea Sângele, ca să îl spele cu Acesta; pentru că atunci omul acela nu ar deveni Hristos după fire, ci numai curățit și spălat de păcate prin Sângele lui Hristos...” (apud I. FOUNDOULIS, *Dialoguri...*, vol. 5, §529, p. 112). După cum vedem, această interpretare nu implică credința sau pocăința celui păcătos și nici împărtășirea euharistică, ci doar un fel de „spălare mecanică” a păcatelor prin simpla pomenire și turnare a miridelor (care l-ar reprezenta chiar pe cel pomenit) în Sfântul Sânge.

¹⁴⁴ Sf. Nicolae Cabasila, *Erminia* III:1, în *ICLB*, p. 344.

¹⁴⁵ *LOIA*, pp. 67-72; *ΣΣΘΑ*, pp. 69-73.

Concluzii

În concluzie, constatăm că, în ritul bizantin (nu la fel și în alte tradiții liturgice):

a) Pomenirile nominale ale celor vii și adormiți, care până spre sfârșitul sec. XI făceau parte din repertoriul diaconal al anaforalilor, au emigrat încet spre prothesis. Această emigrare nu poate fi observată din Evhologhii, unde se scriau, de regulă, doar rugăciunile preoțești, ci mai mult din Diataxe (sec. XI-XIV), care ne descriu atât primele forme ale prothesisului cu pomeniri, cât și textele diaconale ale dipticilor, care tocmai erau pe cale de dispariție¹⁴⁶;

b) Ca pomenirile de odinioară, legate exclusiv de anafora (indiferent că *intercessio* era înainte sau după epliceză), pomenirile arătau „comuniunea cu Hristos a celor pomeniți”¹⁴⁷, iar această comuniune, așa cum o presupune și termenul, se manifesta și concretiza prin împărtășirea euharistică. Nu putea fi pomenit vreun adormit care nu a fost în comuniune cu Hristos și Biserica și nici vreo persoană vie căzută sau dezinteresată de această comuniune. Lanțul de acțiuni: ¹*aducerea darului de jertfă* – ²*pomenirea celui care a adus sau pentru care s-a adus* – ³*împărtășirea euharistică*, toate implică doar persoane ce se află (sau s-au aflat în timpul vieții până în clipa morții) în comuniune cu Hristos și Biserica;

¹⁴⁶ Există mai multe cauze ale acestor metamorfoze simultane și interdependente: tradiția monahală studită a impus slujirea zilnică a Liturghiei (a se vedea mai ales Tipicul Everghetinos), ceea ce a dus la o mai mare necesitate de preoți și o tot mai mare criză de diaconi, iar dispariția diaconilor, cel puțin la liturghiile de peste săptămână, nu putea să nu ducă la deplasarea sau revizuirea unor elemente considerate până atunci strict diaconale. La acestea se adaugă faptul că, în aceeași perioadă, Liturghia s-a lungit destul de mult: antifoanele Liturghiei (enarxa) devine stabilă, iar prothesisul, lungit și el de tot felul de pomeniri (pe care trebuia să le facă chiar preotul, neavând diacon), nu se mai putea săvârși la enarxă, ci se deplasează ca element distinct înainte de Liturghia Cuvântului.

¹⁴⁷ Cf. Dionisie Areopagitul și Nicolae Cabasila; vezi *ICLB*, p. 341.

c) Cu timpul, din motive obiective și subiective, șirul de acțiuni descris mai sus, care culmina în mod firesc și obligatoriu cu împărtășirea euharistică¹⁴⁸, a fost redus la primele două verigi ale lanțului (sau chiar numai la a doua), iar pomenirile, indiferent de forma și locul lor în Liturghie¹⁴⁹, au început să fie percepute ca un scop în sine și eficiente *per se*. Mai mult decât atât, mai ales prin introducerea formulei „Spală, Doamne, păcatele celor ce s-au pomenit...” s-a creat impresia (vehiculată și în mediile bisericești oficiale, inclusiv de către unii ierarhi) că pomenirea la prothesis (proscomidie) prin scoatere de miride și apoi turnarea acestora în potir, ar ierta păcatele celor pomeniți și chiar ar scoate din iad sufletele celor adormiți în păcate¹⁵⁰, fără a menționa legătura cu împărtășirea euharistică. Astfel, simpla aducere a jertfei (adică slujirea Liturghiei), care pentru Nicolae Cabasila nu era decât lucrare/instrument (*ἔργον*), în lipsa unui scop (*τέλος*) superior (adică „sfințirea prin împărtășire”), devine scop în sine, exact ca în scolastica tridentină, numai că sub masca ortodoxă a scoaterii de miride;

d) Având în vedere lipsa frecventă a diaconului (dar și în cazul prezenței acestuia) constatăm că dipticele diaconale de la anafora nu au cum să mai revină la locul de odinioară. Cu toate acestea, considerăm necesar ca în locul lor să se spună cel puțin partea concludivă a vechilor diptice [„*Și pe cei pe care fiecare îi are în cugetul său; și pe toți și pe toate*”], care poate fi rostită și de preot, ca o continuare logică a mijlocirilor generale, dar care ar sublinia faptul că pomenirile se încheie și se desăvârșesc anume în

¹⁴⁸ Nu se puteau primi jertfe de la cei nebotezați sau excomunicați. Cauza era imposibilitatea lor de a se împărtăși, iar nepomenirea lor era un efect al primei și ultime cauze.

¹⁴⁹ A se vedea și procesul de evoluție al pomenirilor de la Intrarea Mare (apărute chiar în sec. XII-XIII) și interpretările care li s-au dat în timp (sec. XIV-XV); vezi Robert F. TAFT, *O Istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură-de-Aur*, vol. II: *Intrarea cea Mare*, Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2012, pp. 314-320. În consecință, chiar și imnul Heruvic, perceput inițial ca imn pregător pentru împărtășire (cel mai vechi imn la Intrarea Mare fiind chiar „Cinei Tale...”), a încetat să mai fie văzut astfel, pentru că nici împărtășirea euharistică nu mai era văzută ca o condiție și o pecetluire a pomenirilor.

¹⁵⁰ *Vide supra*, nota 1.

acest moment, și că la ele trebuie să participe întreaga comunitate, fiecare având grija și datoria de a se ruga pentru toți pe care „îi are în cugetul său” și de a-i pomeni „pe toți [bărbații credincioși] și pe toate [femeile credincioase]”. Este interesantă și tradiția (athonită) de a-i implica pe credincioși la pomenirile de la prothesis când, înainte de a acoperi Cinstitele Daruri, preotul sună din clopoțel, slujba se întrerupe și fiecare, preț de câteva secunde, își pomenește viii și morții. Toate acestea ar tempera abordările magice precum că pomenirile se pot face și în absența celui pomenit (sau măcar a unui reprezentant al familiei) și că ar fi important că pentru fiecare nume să se scoată neapărat o părticică, care apoi să fie pusă în potir.

Pomenirile nominale, așa cum s-a stabilit și generalizat în ultimul mileniu, trebuie să rămână legate de prothesis, chiar dacă ele pot începe și înainte de aceasta¹⁵¹ și se pot termina mai târziu, fără a scoate neapărat câte o părticică pentru fiecare nume, căci mai important decât orice miridă, însuși Agnețul este cel care se aduce și se va jertfi pentru păcatele noastre. Totuși, aceste pomeniri, care uneori sunt destul de multe și nicidecum nu pot fi lăsate pentru *intercessio*, pot fi privite ca o anticipare a pomenirii rezumative „pentru toți și pentru toate” care se va face în fața Sfintei Jertfe după eplicleză, înainte de împărtășirea euharistică și în legătură cu aceasta. Iar formula „Spală, Doamne...” prevăzută pentru momentul punerii miridelor, cred că ar trebui suprimată, revizuită sau, cel puțin, reinterpretată.

Bibliografie selectivă

1. AL = DE LEÃO CORDEIRO, José (ed.), *Antologia Litúrgica: textos litúrgicos, patrísticos e canónicos do primeiro milénio*, Fátima, 2015.

¹⁵¹ Ne referim la simplele pomeniri făcute de coliturghisitori în timpul Utreniei și a Liturghiei Cuvântului. Nu considerăm corectă practica rusească de a pomeni încă de la Vecernie și a scoate miride doar cu epitrahil și mânecute, inclusiv de preoți care a doua zi nu vor sluji. Scoaterea de miride este un act ce ține de prothesis și el trebuie făcut exclusiv de cei care deja s-au îmbrăcat în toate veșmintele și vor sluji în acea zi.

2. BAS = Liturghia/Anaforaua (greacă bizantină a) Sfântului Vasile cel Mare.
3. БЕРНАЦКІЙ = БЕРНАЦКІЙ, Михаил, „Освящение поминальных частиц в контексте спора о времени пресуществления Святых Даров, состоявшегося в посл. четв. XVII в. в Москве”, în *Вестник ПСТГУ*, 16/2006, pp. 129–144.
4. BRIGHTMAN = BRIGHTMAN, Frank Edward, HAMMOND, Charles Edward, *Liturgies: Eastern and Western, being the texts original or translated of the principal liturgies of the church*, vol. 1: *Eastern liturgies*, Oxford 1896/1967.
5. COI = Diac. Ioan Ică jr. (ed.), *Canonul Ortodoxiei*, vol. 1, Sibiu, Edit. Deisis, 2008.
6. CHR = Liturghia/Anaforaua Sfântului Ioan Hrisostom (Gură-de-Aur).
7. CHRISTODOULOS = CHRISTODOULOS, Themistoklis, *L'ufficio funebre nei manoscritti greci dei secoli X-XII* (gr.), Pontificium Institutum Orientale, Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium, 1996.
8. CVL = БЕЛОУСОВ, Андрей Рэмович (ed.), *Собрание древних литургий восточных и западных* [*Colecția vechilor liturghii răsăritene și apusene*], Москва, ДАРЪ, 2007.
9. *Diataxis Vatopedina* = «*Διατάξεις της Θείας Λειτουργίας*» κατά τα *βατοπαιδινά χειρόγραφα του ΙΔ' αιώνα*, Vatopedi, 2019.
10. *Dipticele* = TAFT, Robert F., *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gura de Aur*, vol. IV: *Dipticele*, trad. Cezar Login, Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2009.
11. IAC = Liturghia/Anaforaua greacă a Sfântului Iacov.
12. ICLB = Ică, Ioan I. jr., *Integrala comentariilor liturgice bizantine: de la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului*, Sibiu, Edit. Deisis, 2011.
13. JOHNSON = Maxwell E. JOHNSON, *The Prayers of Sarapion of Thmuis: A Literary, Liturgical, and Theological Analysis*, col. „Orientalia Christiana Analecta”, 249, Roma, PIO, 1995.
14. ΚΑΖΑΜΙΑΣ = ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Αλκibiάδης Κ., *Η Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου και τα νέα σιναϊτικά χειρόγραφα*, Θεσσαλονίκη, Ιερά Μονή Θεοβαδίστου Όρους Σινά, 2006.
15. KRASNOSEL'ŤEV = КРАСНОСЕЛЬЦЕВ, Николай Фомич, *Материалы для истории чинопоследования литургии св. Иоанна Златоустого: Уставы патриарха Константинопольского Филофея и протонотария Великой церкви Димитрия Гемиста по рукописям XIV в.*, Казань, Тип. Имп. ун-та, 1895.
16. *Liturghier* = ****Liturghier*, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2012.
17. LM = PRUTEANU, Petru (ed.), *Liturghierul Misionar*, Chișinău 2019.

18. LOIA = PRUTEANU, Petru, *Liturgia Ortodoxă: istorie și actualitate*, București, Edit. Sophia, 2013.
19. MANDALA = MANDALÀ, Marco, *La protesi della liturgia nel rito bizantino-greco*, Grottaferrata, Scuola tipografica italo-orientale S. Nilo, 1935.
20. MERCER = MERCER, Samuel A. B., *The Ethiopic Liturgy, Its Sources, Development, and Present Form*, New York, 1915.
21. MERCIER = MERCIER, B.-Ch., *La Liturgie de Saint Jacques. Édition critique du texte grec avec traduction latine*, col. „Patrologia Orientalis”, 26, Turnhout, Éditions Brepols, 1946.
22. MURETOV = МУРЕТОВ, Сергей, „Чин проскомидии в греческой Церкви с XII до половины XIV века”, în *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения*, Москва, 1894.
23. PARENTI = PARENTI, Stefano, *L' anafora di Crisostomo. Testo e contesti*, col. „Jerusalem Theologisches Forum”, 36, Münster, Aschendorff Verlag, 2020.
24. PE = HÄNGGI, Anton, PAHL, Irmgard, *Prex eucharistica: textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Fribourg, Editions universitaires, 1968.
25. QARAMAH = QARAMAH, Mihail, K., „The Byzantine Prothesis. Hypothesis of the Eucharistic Consecration of the «Commemorative Particles»”, în *European Journal of Science and Theology*, 16.4/2020, pp. 5-14.
26. SAHAROV = САХАРОВ, Афанасий, *О поминовении усопших по Уставу Православной Церкви [Despre romenirile celor adormiți conform Tipicului Bisericii Ortodoxe]*, Сатись, 1995.
27. ΣΣΘΛ = *Σύντομα σχόλια στην Θεία Λειτουργία*, Vatopedi, 2020.
28. TEX = MACARIE SIMONOPETRITUL, *Triodul Explicat*, trad. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Edit. Deisis, 2008.
29. TREMPERAS = ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Παναγιώτης Ν., *Αί τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Αθήναι, Μ. Πατριαρχική Επιστημονική Επιτροπή, 1935.
30. ΒΘΛ = *Θεία Λειτουργία κατὰ την τάξιν ἐν Ἀθῶ Μονῆς του Βατοπαιδίου – Ιερατικόν Συλλειτουργόν*, Η Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, 2020.